

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 62 (2026)
Number 1

1—26

JANA STACHOVÁ: „Být dobrým sousedem a dobrým hospodářem“:
Význam antropocentrických a biocentrických postojů zástupců
environmentálních organizací v úspěšných strategiích správy krajiny

MARTIN NOVÁK: Komunitní psychiatrie jako neziskové podnikání:
Studie vznikajícího centra duševního zdraví

VLADIMÍR BAKRAČ and BRANISLAV RADELJIĆ: ‘We Condemn the Sin, not
the Sinner’: Understanding the Attitudes of Adventist and Baptist
Believers in Montenegro towards Sexuality

Sociologický časopis / Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází čtyřikrát ročně (česko-anglicky). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na sreview.soc.cas.cz.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 4 times a year (Czech and English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at sreview.soc.cas.cz.

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Šéfredaktor/Editor-in-Chief: Ondřej Císař (FSV UK, SOÚ AV ČR / Faculty of Social Sciences, Charles University; Institute of Sociology, Czech Academy of Sciences)

Výkonná redaktorka / Managing Editor: Kristýna Příbylová

REDAKČNÍ RADA / EDITORIAL BOARD

Miloslav Bahna (*Sociologický ústav SAV / Institute of Sociology, Slovak Academy of Sciences*), Kristýna Bašná (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Luděk Brož (*EÚ AV ČR / Institute of Ethnology, CAS*), Dušan Drbohlav (*PřF UK / Faculty of Science, Charles University*), Radka Dudová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Slavomíra Ferenčuhová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Martin Hájek (*FSV UK / Faculty of Social Sciences, Charles University*), Dana Hamplová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Seán L. Hanley (*University College London*), Jaroslava Hasmanová Marhánková (*FSV UK / Faculty of Social Sciences, Charles University*), Stanislav Holubec (*HÚ AV ČR; FHS UK / Institute of History, CAS; Faculty of Humanities, Charles University*), Tomáš Katrňák (*FSS MU / Faculty of Social Studies, Masaryk University*), Karel Kouba (*FF UK / Faculty of Arts, Charles University*), Jindřich Krejčí (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Aleš Kudrnáč (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Lukáš Linek (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Zdenka Mansfeldová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Martina Mysíková (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Miroslav Novák (*FSV UK / Faculty of Social Sciences, Charles University; CEVRO*), William Outhwaite (*Newcastle University*), Zuzana Podaná (*FF UK / Faculty of Arts, Charles University*), Anna Pospěch Durnová (*Universität Wien*), Jiří Příbáň (*Ústavní soud / Constitutional Court of the Czech Republic*), Isaac Reed (*University of Virginia*), Marek Skovajsa (*FF UK / Faculty of Arts, Charles University*), Tomáš Sobotka (*Vienna Institute of Demography*), Jan Spousta (*soukromý sektor / private sector*), Csaba Szaló (*FSS MU / Faculty of Social Studies, Masaryk University*), Jiří Vinopal (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Marta Vohlidalová (*SOÚ AV ČR / Institute of Sociology, CAS*), Claire Wallace (*University of Aberdeen*)

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1
e-mail: casopis@soc.cas.cz | web: sreview.soc.cas.cz

asistentka redakce / office assistant: Anna Hetešová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2026
eISSN 2336-128X

STATI/ARTICLES

<i>Jana Stachová: „Být dobrým sousedem a dobrým hospodářem“: Význam antropocentrických a biocentrických postojů zástupců environmentálních organizací v úspěšných strategiích správy krajiny</i>	3
<i>Martin Novák: Komunitní psychiatrie jako neziskové podnikání: Studie vznikajícího centra duševního zdraví</i>	33
<i>Vladimir Bakrač and Branislav Radeljić: 'We Condemn the Sin, not the Sinner': Understanding the Attitudes of Adventist and Baptist Believers in Montenegro towards Sexuality</i>	57

JUBILEUM/JUBILEE

<i>K pětadesátinám Jiřího Večerníka (Zdeněk R. Nešpor)</i>	77

RECENZE/BOOK REVIEWS

<i>Jiří Šubrt, Jiří Vinopal, Martin Vávra: Když se řekne veřejné mínění... (Filip Byrtus)</i>	79
<i>Dušan Janák a kolektiv: Česká společnost poodhalena: Důležitá fakta o našem životě v první čtvrtině 21. století (Laura Fónadová)</i>	82
<i>Ivan Langr: Systémová korupce v Česku: Veřejné zakázky, aktéři, nelegální zisky (Michael Potěšil)</i>	84

„Být dobrým sousedem a dobrým hospodářem“: Význam antropocentrických a biocentrických postojů zástupců environmentálních organizací v úspěšných strategiích správy krajiny

JANA STACHOVÁ[✉]
Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

‘Being a Good Neighbour and Good Steward of the Land’: Anthropocentric and Biocentric Attitudes among Representatives of Environmental Organisations and Their Significance for the Success of Landscape Governance Strategies

Abstract: The shape of the landscape depends not only on natural and climatic conditions, but also on the social demand as to what the landscape should look like and what functions it should fulfil. Approaches to landscape governance thus reflect the interests and attitudes of the public and social groups. One segment of society that is involved in landscape governance is the branch of civil society devoted to the environment. This article presents the results of a sociological study aimed at identifying and analysing attitudes towards landscape and strategies of landscape governance among Czech environmental organisations whose activities directly or indirectly impact the landscape. An analysis of data from interviews and focus group with representatives of environmental organisations revealed differences in landscape governance strategies and attitudes towards the landscape depending on the type of organisation the representatives belonged to. Representatives of national organisations primarily focused on advocacy were more commonly observed to have biocentric attitudes and to approach landscape governance within the framework of addressing wider environmental issues and efforts to reform the system. Representatives of service organisations, especially local ones, held exclusively anthropocentric views and to some extent also exhibited epistemic and responsive climate scepticism. Their approach to the landscape, based on the principle of care, does not seek to change the system, and it is rated as more successful.

Keywords: landscape, landscape governance, environmental organisations, anthropocentrism

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2026, Vol. 62, No. 1: 3–31

Zveřejněno online: 31. července 2024, <https://doi.org/10.13060/csr.2024.031>

✉ Jana Stachová: jana.stachova@soc.cas.cz

Úvod

Ve veřejném i odborném vědeckém diskursu se objevují naléhavé otázky budoucí podoby české krajiny, její úlohy v kontextu adaptace na nepříznivé dopady klimatické změny či jejich mitigace, porozumění procesům adaptace krajiny kulturně zakotveným v lokálních a regionálních kontextech či identifikace společnosti s nově definovanými funkcemi krajiny (Köpsel et al., 2017; Lapka a Cudlínová, 2004; Petřík et al., 2015; Sklenička, 2007). Krajina představuje široký, a zároveň ne jednotně definovaný, multidisciplinární koncept, využívaný nejen ke studiu nejrůznějších environmentálních problémů, ale i vztahu společnosti a prostředí (Axelsson, 2010; Fry, 2001; Greider a Garkovich, 1994; Miklós a Špinerová, 2010; Naveh, 2010; Tress a Tress, 2001). Samotný termín „krajina“ jako překlenovací koncept mezi společenskými a přírodními vědami nejlépe reprezentuje propojení společnosti a přírody (Görg, 2007). Jednou z možností tohoto propojení je správa krajiny („landscape governance“), jež odkazuje na rozhodování o využívání přírodních zdrojů v krajině, procesy formulace cílů, koordinace, řízení a rozhodování o využívání a ochraně krajiny za účasti vládních (státní správa, samospráva) i nevládních aktérů (široká veřejnost, nevládní organizace, soukromý sektor atd.). Z hlediska politiky jde o integrovaný krajinný přístup ke správě věcí veřejných, který je alternativou ke konvenčnímu sektorovému modelu řízení (Buizer et al., 2016; Görg, 2007).

Správa krajiny se vyznačuje snahou o propojení sociálně konstruované krajiny s jejími přírodními podmínkami (Görg, 2007; Penker, 2009). Ve vědecké literatuře je krajinná správa primárně analytickým konceptem, který se používá k propojení optiky přírodních podmínek místa s optikou společenských diskurzů a institucionální praxe. Spolu s veřejnými politikami a tržními mechanismy se na správě krajiny podílí v lokálním i národním měřítku také občanská společnost. Environmentální organizace občanské společnosti přispívají ke správě krajiny významnou měrou, správa krajiny se tak stává inkluzivnější ve smyslu zapojování širokého spektra aktérů, udržitelnější a kontrolovatelnou (Kusters et al., 2020).

Do správy krajiny se promítá celá řada faktorů, nejen institucionálních a ekonomických, ale i společenských, jako jsou zájmy a postoje veřejnosti a různých společenských skupin. Podoba krajiny závisí nejen na přírodních a klimatických podmínkách, ale i na společenské poptávce po tom, jak má krajina vypadat a jaké funkce má plnit. S jakými představami o krajině a její úloze vstupují do procesu její ochrany a správy aktéři české environmentálně zaměřené občanské společnosti? Jaké strategie správy krajiny se jeví v tomto segmentu společnosti jako úspěšné? Úlohou tohoto článku je identifikovat postoje ke krajině vyjadřované zástupci českých environmentálních organizací a skupin a zjistit, jaká je podoba případné souvislosti s převládajícími funkcemi těchto organizací, jakož i strategiemi využívanými ke správě krajiny.

Sociálněkonstruktivistický přístup ke krajině

V textu je využíván přístup sociálních věd ke krajině, který se nese v duchu sociálního konstruktivismu, krajina je definována jako koncept založený na oboustran-

né interakci jedince či sociální skupiny a jejich prostředí (Gibas a Pauknerová, 2015; Hirsch, 1995; Kolen a Renes, 2015; Mácha, 2013). Krajina je v tomto paradigmatu na prvním místě kulturním jevem, nikoliv čistě přírodním, je to konstrukt imaginace projektovaný do přírodních prvků (Schama, 2007). Interakci kultury a krajiny tematizuje již na začátku 20. století Sauer, když zavádí pojem kulturní krajina (Sauer, 1925), empirie a bezprostřední pozorování v terénu se pro něj stává důležitým předpokladem pro výzkum krajiny, nicméně hranice pojmu kulturní krajina nejsou zcela jasné, nerozlišuje mezi krajinou a prostředím (Mácha, 2013; Trávníček, 2011). Samotné adjektivum „kulturní“ je tak v souvislosti s krajinou nadbytečné, neboť krajina v převažujícím současném pojetí vždy představuje interakci kultury a prostředí. V podobném smyslu pak pozbývá smyslu pojem „přírodní krajina“, neboť krajina je výsledkem vzájemné interakce člověka a jeho prostředí (srov. Mácha, 2013). Do krajiny vstupuje člověk jako její spolutvůrce, ve smyslu vnímání a interpretace, krajina je s lidmi a jejich identitou a porozuměním okolnímu prostředí propojená. Na druhou stranu je důležité nepodlehnout ve výzkumu krajiny přílišnému subjektivismu, představě, že krajina existuje čistě jen v myslích lidí, stále je třeba mít na paměti, že krajina má i svůj čistě materiální aspekt (Mácha, 2010, 2013). Ani v sociologickém zkoumání nelze tedy přistupovat ke krajině, aniž by byl brán v potaz vliv materiálního prostředí samotného. Krajina je rovněž prostorová jednotka analýzy, která spojuje člověka různými způsoby s místem. Tento vztah nezávisí pouze na společenských faktorech, ale také na časoprostorovém kontextu (Pavlis a Terkenli, 2023). Krajina je jednak taková, jakou ji utváříme my sami, a jednak taková, jakou nám dovolí být (Pauknerová, 2010).

Vztah jedince či celé skupiny ke krajině je dán jak vnějšími podmínkami, tak těmi vnitřními, tedy charakteristikami jedince, jeho situací, znalostmi daného území. Vnímání krajiny je určováno kulturně podmíněnými sociálně konstruovanými významy (Kučera a Kašková, 2016). Významnou roli hraje rovněž sounáležitost a obeznámenost s místem (Walker a Ryan, 2008). Krajina je odrazem kulturních identit, každé fyzické místo má potenciál zahrnout mnoho krajin, z nichž každá je zakotvená v kulturních definicích těch, kteří místo obývají či navštěvují. Různé společenské skupiny transformují přírodní prostředí na krajinu skrze používání různých symbolů a tyto symboly propůjčují stejným fyzickým objektům či podmínkám různé významy. Ve zkoumání krajin jako sociálních reprezentací nelze opomenout každodenní jednání aktérů a jejich skupin jako významotvorný, a tedy (často implicitně) konstruktivní prvek, žitím (obýváním) krajiny se tak stáváme její součástí (Delín a Pospěch, 2016; Ingold, 2000; Pospěch, 2013). Pro řešení a porozumění společenským environmentálními tématům spojeným s krajinou je klíčová znalost těch společenských skupin a segmentů společnosti, které svým vztahem k prostředí krajinu formují, ať již jde o zemědělce, lesníky, vlastníky půdy, turisty či v tomto textu analyzované environmentální organizace (Greider a Garkovich, 1994; Vitousek et al., 1997).

Sociální konstrukce krajiny je složitý proces probíhající zároveň na mnoha úrovních. V tomto procesu můžeme identifikovat různé dimenze, které se na výsledném konstruktu krajiny podílejí. Kognitivní dimenze představuje znalosti o krajině, estetická hodnocení vnějšího prostoru jako krásného či ošklivého, emocionální většinou poukazuje na vztah k místu jako k domovu, ekonomická

pak zrcadlí možnost generovat z prostoru krajiny zisk, osobní možnost individuálního využití krajiny, symbolická dimenze umožňuje přisuzování významů fyzickým objektům v prostoru, normativní se vztahuje k definicím cílových stavů založených na obecných vzorcích společenského hodnocení (Kühne, 2019). Jedinci a společenské skupiny se liší ve svém vztahu ke krajině i podle toho, jaká dimenze vnímání a konstrukce krajiny převažuje.

Rovněž intenzita vztahu ke krajině se mezi lidmi může významně lišit, vyšší míra krajinného uvědomění znamená vyšší úroveň porozumění a prožívání podob, funkcí a hodnot krajiny (Pavlis a Terkenli, 2023). Vyšší míra tohoto uvědomění je rovněž spojována s biocentrickými (ekocentrickými) postoji, na rozdíl od postojů antropocentrických, jež jsou dávány do spojitosti s nezájmem o životní prostředí a ekologickou krizí obecně (Quinn et al., 2016; Thompson a Barton, 1994).

Antropocentrismus a biocentrismus ve správě krajiny

V kontextu utváření hodnotového vztahu člověka a společnosti k přírodě vyvstávají dva základní přístupy, jejichž původ leží v environmentální etice, nicméně promítají se i do dalších sociálněvědních disciplín a také do vnímání a správy krajiny. Biocentrická etika vychází z mravního propojení všeho živého, principu ochrany života pro život sám. Na tento etický princip pak úzce navazuje přírodovědně poučený princip ekocentrismu, v němž nejvyšší hodnotu má ekosystém (Binka, 2008; Jebari a Sandberg, 2022; Washington et al., 2017). Oproti tomu antropocentrický přístup, v němž je člověk středem všeho a východiskem každého hodnocení, bývá označován za původce přírodu přehlížejícího myšlení, a tak i současné ekologické a klimatické krize (Binka, 2008; Hála, 2013). Environmentálně orientovaná antropocentrická etika se však snaží zachovat koncepci ústředního postavení člověka a zároveň ponechat významnou hodnotu ochraně ostatních živých tvorů a životního prostředí (Binka, 2008). Tento přístup je nazýván slabým antropocentrismem, v němž poznání hodnot stále náleží jen lidem, nicméně toto poznání je zdrojem ochrany přírody a přírodních procesů, v duchu citlivého, kultivovaného „správcovského“, respektive „pastýřského“ či „pečujícího“ vztahu k přírodě (Binka, 2008; Hála, 2013; Norton, 1984). Příroda je nezbytně oceňována z lidské perspektivy, ale ne nutně z hlediska lidských instrumentálních zájmů (Hargrove, 1992).

V rovině sociologického zkoumání existuje snaha o podrobnější analýzu širších souvislostí a důsledků antropocentrických a biocentrických postojů. Některé studie naznačují, že lidé s biocentrickou (případně ekocentrickou) orientací budou pravděpodobněji jednat ve prospěch ochrany životního prostředí než lidé s orientací antropocentrickou (Kortenkamp a Moore, 2001; Quinn et al., 2016; Thompson a Barton, 1994). Z výzkumů, které se pokouší podrobně analyzovat tyto hodnoty, je však patrné, že i nositelé antropocentrických hodnot mohou mít silný vztah k přírodě. Navíc je možné u nich, častěji než u lidí nesoucích hodnoty biocentrické, identifikovat některé druhy proenvironmentálního chování. Tyto

poznatky zpochybňují stereotypy o nositelích antropocentrických hodnot a jejich lhostejnosti k přírodě a životnímu prostředí. Obě tyto společenské skupiny mohou mít silné propojení s přírodou a zároveň se zapojovat do odlišných typů aktivit v ochraně přírody a krajiny. A právě tyto rozdíly pak mohou stěžovat dosažení konsensu o tom, jakými způsoby krajinu nejlépe spravovat (Köpsel et al., 2017; Sockhill et al., 2022).

Vymezení aktérů krajinné správy v prostoru environmentálně zaměřené občanské společnosti

Na správě krajiny se podílí celá řada aktérů, instituce státní správy a samosprávy, podnikatelský sektor, vlastníci a uživatelé půdy (zemědělské i lesní), zájmové skupiny, více či méně organizovaná veřejnost – jak místní veřejnost v konkrétní lokalitě, tak široká veřejnost v obecném slova smyslu. Postojům různých aktérů a společenských skupin souvisejícím s krajinou byly věnovány výzkumy veřejnosti, lesníků, zemědělců či představitelů samospráv. Společným rysem těchto výzkumů je snaha o zevrubné rozkrytí nejednoznačného a multidimenzionálního vztahu nejrůznějších společenských skupin k přírodě a krajině, jehož důsledkem je často i vyvrácení některých stereotypních představ o tomto vztahu. Příkladem mohou být poznatky o tom, že větrné elektrárny nejsou překážkou turistické oblíbenosti krajiny, že v chráněných územích místní negativně vnímají turistický ruch, který ani nepřináší výrazné benefity zaměstnanosti a finančních příležitostí, že provozování ekologického zemědělství nestojí nutně na environmentálních přesvědčeních zemědělců nebo že vnímání lesů a krajiny českou veřejností v sobě ukrývá některé výrazné rozpory a neznalosti (Cihar a Stankova, 2006; Frantál a Kunc, 2011; Lapka a Cudlínová, 1999, 2006; Lokoč a Ulčák, 2009; Meierová, 2020; Meierová a Chvátalová, 2022; Stachová, 2008; Stachová a Čermák, 2023). Zapojení nejrůznějších aktérů do správy krajiny je rovněž předmětem řešení aplikovaných výzkumů a jejich metodik (Farkač et al., 2021; Chvátalová et al., 2022; Vondra et al., 2023), jejichž snahou je zlepšení procesů správy krajiny s využitím spolupráce a komunikace všech společenských skupin do nich zapojených. Klíčové je tedy postihnout rozmanitost vztahů k přírodě a krajině a z toho vyplývajících různorodých motivací pro zapojení do její správy a ochrany.

Zde prezentovaná studie se v tomto duchu zaměřuje na environmentální organizace a skupiny občanské společnosti, které na mnoha úrovních významně vstupují do procesů správy krajiny, a to od ovlivňování environmentální politiky státu na legislativní úrovni přes snahu o zapojení do řešení nejrůznějších environmentálních problémů na národní, regionální či lokální úrovni až po samotnou realizaci krajiných opatření v konkrétních místech. Na tyto aktéry zapojené do správy krajiny lze nahlížet z několika perspektiv, z nichž tou nejširší je perspektiva občanské společnosti či environmentálního hnutí. Pro empirický výzkum aktérů se jeví účelné zúžit optiku např. na environmentální neziskové organizace, které vykazují nejen určitý stupeň organizovanosti, ale i samosprávnost, dobrovolnictví, neziskovost a soukromý charakter (Salamon a Anheier, 1997).

Tyto neziskové organizace mohou ve společnosti plnit řadu funkcí – servisní (poskytování služeb, přímé řešení veřejných problémů), advokační (obhajoba práv konkrétních skupin, společnosti či lidstva jako celku, zasahování do rozhodování o řešení veřejných problémů), inovační (zavádění nových služeb), komunitní (budování pospolitosti, sociálního kapitálu), filantropickou či charitativní (Frič a Goulli, 2001; Pospíšil et al., 2009). Z výzkumů neziskového sektoru v českém prostředí vyplývá, že nejčastěji plní organizace funkce servisní, advokační a komunitní, přičemž české organizace jsou zároveň nejčastěji multifunkční, tedy plní zároveň několik z výše uvedených funkcí (Pospíšil et al., 2009). Na převažující advokační a servisní povahu významné části spektra českých environmentálních organizací upozorňuje i celá řada prací zabývajících se českým environmentálním hnutím a jeho vývojem od pádu komunismu (Carmin a Jehlička, 2005; Císař, 2008; Fagan a Carmin, 2011; Jehlička et al., 2005; Novák, 2017; Stachová, 2002).

České environmentální hnutí, potažmo jeho organizace, se za několik posledních dekád významně proměnilo. Z představitele vzpoury proti systému se stalo do jisté míry součástí establishmentu (Pospěch, 2021). Pro nevládní organizace se – vlivem západních agentur a struktury politických příležitostí či charakteru vůdců – postupně environmentální témata stávala technickou spíše než politickou záležitostí. Organizace ustupovaly od konfrontačního jednání a systémové kritiky příčin ekologických problémů a stále více využívaly technokratické způsoby řešení. Podmínky pro nový transakční aktivismus se rozvinuly zejména po vstupu České republiky do Evropské unie (EU), kdy veřejné instituce, soukromé nadace a posléze i instituce EU podporovaly různé skupiny transakčních aktivistů, organizovaných zejména v malých advokačních organizacích, s vizí budování environmentálně proaktivní participativní liberální demokracie. Ačkoliv tyto vlivy vedly k profesionalizaci a formalizaci, neznamenaly úplnou depolitizaci a kooptaci těchto organizací, jež si v určitých ohledech ponechaly relativně asertivní charakter strategického působení (Binka, 2009; Císař, 2008; Fagan a Carmin, 2011; Novák, 2017).

Současné české environmentální organizace tedy náleží ve valné většině k novým sociálním hnutím (environmentální a lidskoprávní hnutí prosazující postmaterialistické hodnoty), charakterizovaným zejména tzv. neparticipačním neboli transakčním aktivismem, v rámci něhož je míra mobilizace a participace jednotlivců nízká, nicméně úroveň transakčního aktivismu vysoká. Tyto organizace se vyznačují schopností organizovat velký počet velice rozličných událostí (Císař, 2008; Císař et al., 2011). Většinu organizací českého environmentálního hnutí tak dnes můžeme zařadit do proudu institucionalizovaného liberálního environmentalismu, který prosazuje spíše technokratický přístup k problémům životního prostředí, jejich cílem není proměna společenského systému, jak je tomu u druhé, podstatně menší skupiny radikálního environmentalismu (Novák, 2017). Podle Vojtíškové et al. (2011) lze dokonce české ekologické organizace na národní úrovni považovat spíše za odborné think tanky než součásti sociálního hnutí.

Organizace s převažující advokační funkcí, jako jsou například Hnutí Duha, Greenpeace, Děti Země a další (srovnej Císař, 2008), se zaměřují na aktivity spojené s obhajobou zájmů společnosti prostřednictvím celonárodních environmen-

tálních kampaní: nastolování témat ve veřejném prostoru, prosazování cílů na společenské a politické úrovni, a to zejména prostřednictvím mediálních kampaní, síťování s ostatními organizacemi, vstupováním do byrokratických i legislativních procesů. Téma krajiny zasahuje do celé řady jejich aktivit a kampaní, a tak se krajinou – jako důležitým předpokladem ochrany životního prostředí, adaptace a mitigace – zabývají spíše zprostředkovaně, v rovině snahy prosadit udržitelné strategie její správy. Řeší programy zaměřené na přírodu, lesy, půdu, lesnictví, zemědělství, národní parky či biodiverzitu, do nichž se téma krajiny samozřejmě propisuje.

Další celorepublikové organizace, jako je například Český svaz ochránců přírody (ČSOP), jež se v obecné úrovni do jisté míry rovněž věnují prosazování environmentální agendy a advokační činnosti, mají místní pobočky, které působí jako servisní organizace. Na místní úrovni tyto organizace aktivně působí v krajině, provádějí údržbu nejrůznějších lokalit a na to navázané doprovodné programy. V určitém smyslu tyto aktivity vychází z předlistopadové situace ochrany přírody, neboť český ochránářský environmentalismus se před rokem 1989 v převážné míře orientoval právě na „malou ekologii“ lokální povahy, bez širších politických a sociálních aspektů (Novák, 2017). Místní organizace celorepublikového ČSOP zřizují tzv. pozemkové spolky za účelem praktické činnosti na pronajatých či vlastněných územích, podobně působí v konkrétních lokalitách Česká společnost ornitologická (ČSO), ale i jednotlivé autonomní lokální organizace, které nejsou součástí širší celorepublikové sítě. Tyto lokální organizace se většinou věnují praktickým činnostem spojeným s péčí o místní krajinu, jako je sečení luk, vytváření tůní, obnova cest, vysazování stromů, a také realizaci akcí pro místní veřejnost, čímž kromě funkce ryze servisní naplňují rovněž funkci komunitní. Jsou to organizace, v nichž dobrovolnická činnost do jisté míry ustupuje profesionalizovaným činnostem, důraz se přesouvá od přímého zapojení – prostřednictvím dobrovolných akcí a praktických činností – k profesionálně vedeným aktivitám, které získávají finanční podporu (Carmin a Jehlička, 2005).

Jen velmi málo uskupení českého environmentálního hnutí, která neprošla procesem institucionalizace, se nalézají v prostoru nového radikálního aktivismu, jež stojí proti systému i proti starým a novým sociálním hnutím, a vyznačuje se nízkou mobilizační a transakční schopností (Císař, 2008; Vojtíšková et al., 2017). Navzdory tomu jsme však v současnosti svědky určité renesance radikálního environmentálního hnutí, přímá akce se stává znovu součástí diskursu hnutí, reprezentována více či méně formalizovanými skupinami, jako jsou např. Limity jsme my, Fridays for Future či Poslední generace (Orcígr, 2018).

Na úspěšnost environmentálních organizací či skupin lze pohlížet mnoha způsoby. Jedním z důležitých aspektů úspěšnosti je srozumitelnost poslání, dále například funkční organizační struktura, viditelnost organizace ve veřejném prostoru či schopnost reagovat na změny. Klíčová je trvale udržitelná perspektiva stability a uspokojení potřeb členů, ale i vnějších stakeholderů (Šedivý a Medlíková, 2011; Špička et al., 2016). Úspěch nevyplývá pouze z realizace hmatatelných výsledků, organizačního růstu a dosahování objektivních cílů ve společnosti, ale také ze zohlednění potřeb členů a kvality skupinové komunikace a soudržnosti či

začlenění do rozhodovacích procesů. Organizační úspěch může být prezentován jako síla mezilidských vztahů a komunikačních sítí, které expandují mimo prostor organizace samotné. V tomto duchu je tedy základní složkou organizačního rozkvětu péče o členy i rozhodovací procesy v rámci organizace (Sekulova et al., 2023).

Data a metody

V tomto textu představená studie zkoumá environmentální organizace zaměřené bezprostředně či zprostředkovaně na krajinu, a to na dvou opačných úrovních působení, lokální a centrální. Na jedné straně jsou to organizace s převažující servisní funkcí, s převážně místní působností v rámci kraje Vysočina, které většinou provádějí konkrétní činnost v krajině. Na straně druhé jsou to pak advokační organizace s celorepublikovou působností se sídlem v Praze, jejichž činnost se krajiny dotýká prostřednictvím jejich snahy zasahovat do řešení širších environmentálních problémů.

Cílem sociologické studie je – prostřednictvím analýzy dat z hloubkových rozhovorů a focus group se zástupci environmentálních organizací (případně neformálních uskupení) – identifikovat postoje ke krajině a analyzovat možnou souvislost s funkcí a podobou organizace a s využívanými strategiemi správy krajiny. Organizace s lokálním či regionálním záběrem činnosti byly do případové studie vybírány na základě předchozí rešerše v prostoru environmentálně zaměřené občanské společnosti kraje Vysočina podle hlavního kritéria oblasti působení s přímým dopadem na krajinu. Cílem bylo získat ucelený obraz činnosti lokálních organizací v rámci jednoho kraje, kraj Vysočina byl vybrán na základě znalosti prostředí neziskového sektoru z předchozích výzkumů autorky studie (Stachová, 2008). Z důvodu doplnění počtu organizací na 10 (v rámci Vysočiny se nedařilo oslovit další organizace) byla vybrána organizace působící v Jihočeském kraji u hranic s krajem Vysočina. Celkem bylo během roku 2018 provedeno 10 rozhovorů se zástupci lokálně působících organizací v místech jejich působení, trvajících od jedné do dvou hodin. Za účelem komparace a vytvoření referenčního rámce bylo dále vybráno 10 organizací a uskupení na celorepublikové úrovni se sídlem v hlavním městě, které působí v oblasti ochrany životního prostředí a jejich činnost se dotýká krajiny. S jejich zástupci byl v Praze zorganizován skupinový rozhovor (focus group) v délce dvou hodin. Scénář pro vedení skupinového rozhovoru byl vytvořen na základě osnovy pro individuální rozhovory se zástupci místních spolků, tak aby bylo možné porovnat postoje reprezentantů dvou typů environmentálních organizací. Národní organizace byly vybírány na základě oblasti činnosti s dopadem na krajinu. Vzhledem k omezené době trvání výzkumného projektu (jeden rok) a omezeným finančním prostředkům nebyly provedeny individuální rozhovory, ale jeden skupinový rozhovor. Pro účely porovnání postojů ke krajině a způsobů její správy se ukázalo, že komparace dat získaných za využití těchto poněkud odlišných metod je možná a smysluplná.

Důvodem pro výběr těchto dvou skupin byla snaha postihnout výše zmíněné perspektivy krajině správy: ze samého centra a z konkrétního regionu. Ačkoliv byly organizace ve výzkumu rozděleny do těchto dvou segmentů, jejichž klíčovým ukazatelem byla úroveň působnosti, nebyl ve výzkumu přítomný žádný předem daný předpoklad polarizace v environmentálních postojích či postojích ke krajině. Informátory a informátorkami vybranými do výzkumu byli převážně přední zástupci a zástupkyně zkoumaných organizací, většinou ve vedoucích rolích, a to zejména z důvodu předpokladu vysoké úrovně obeznámenosti se všemi aktivitami a strategiemi organizací. Jak osnova individuálního rozhovoru, tak scénář focus group byly zaměřeny na dvě základní skupiny témat. V první části otázky směřovaly na osobní vztah ke krajině, postoje a vnímání krajiny v rámci činnosti v organizaci, vnímání současného stavu české krajiny a jeho příčin, na souvislosti s klimatickou změnou a reflexi vztahu společnosti ke krajině. V druhé části byl věnován prostor způsobům a strategiím správy krajiny využívaným danou organizací, spolupráci s ostatními organizacemi a institucemi, komunikaci s veřejností, příkladům dobré praxe a vnímané úspěšnosti – vlastní i ostatních organizací působících v ochraně krajiny.

S vědomím limitů výzkumu, ležících v povaze dat sebraných s určitými časovými a finančními omezeními, bylo přístupováno i k interpretaci výsledků. Na rozdíl od zástupců lokálních organizací, s nimiž byly prováděny individuální rozhovory, měli zástupci národních organizací méně času na odpovědi, nicméně během setkání skupiny měli všichni svůj prostor k vyjádření na všechny položené

Tabulka 1. Seznam organizací, uskupení a jednotlivců zařazených do výzkumu

Lokální úroveň kraje Vysočina (rozhovory-R)	Národní úroveň hl. města (focus group-F)
ČSOP Kněžice, pozemkový spolek	Arnika
Náměšťské rybníky, pozemkový spolek	Česká společnost ornitologická
ČSOP Pacov, pozemkový spolek	Hnutí Duha
Pobočka ČSO na Vysočině	Český svaz ochránců přírody
Sdružení Krajina	Greenpeace
Mokřady	Společnost pro trvale udržitelný rozvoj
ČSOP Bory	Cooland
SEV Mravenec	Limity jsme my
Ekoinfocentrum	Spolek Zeměsouznění*
Hamerský potok (JČ kraj)	Environmentální aktivista neformálně zapojený do různých sítí

* Spolek Zeměsouznění má v rámci národních organizací poněkud specifické postavení, neboť své členy rekrutuje na národní úrovni, nicméně působí na lokální úrovni za účelem budování ekovesnice, nového autonomního systému.

otázky, čehož bezezbytku využívali, svoje vyjádření rozvíjeli, reagovali na sebe, navzájem si oponovali. Focus group byla odborně facilitována, autorka výzkumu byla přítomna pouze v roli přímé pozorovatelky. V průběhu trvání skupiny dospěla ke zjištění, že ve srovnání s dříve provedenými individuálními rozhovory se zástupci lokálních organizací je možné pozorovat rozdíl nejen ve využívaných strategiích správy krajiny, ale i v pojmání přírody a krajiny jako takové.

K analýze dat byla využita perspektiva interpretativní fenomenologické analýzy, v jejímž duchu byla položena základní otevřená výzkumná otázka (Smith a Osborn, 2003): Jak se liší postoje ke krajině a strategie správy krajiny mezi organizacemi environmentálně zaměřené občanské společnosti v závislosti na převládající funkci a úrovni působení organizace? V analýze dat bylo využito induktivního kódování. Na základě analýzy textů přepsaných rozhovorů a záznamu focus group byly vytvořeny kódy a byly kódovány ke kódům se vztahující segmenty, tedy části textu vyjadřující sdělení informátorů. Kódy, jež si byly svým významem blízké, byly spojeny do kategorií, přičemž některé kódy se staly kategorií samy o sobě. Poté byly v procesu axiálního kódování identifikovány vzorce a vztahy mezi kategoriemi, které položily základ pro argumentaci, a v konečné fázi analýzy byly její výsledky podrobeny evaluaci v kontextu odborné literatury. Přestože se předpokládá určité odtržení od toho, co víme o zkoumaném tématu z odborné literatury, může literatura ovlivnit výzkum tak, že je považována za další zdroj dat, nebo může sloužit jako model, který datům dává smysl (Dick, 2005; Šimandl a Dobíáš, 2021). Analýza byla prováděna prostřednictvím programu pro analýzu kvalitativních dat MAXQDA.

„Nemáme kdoví jaké morální povinnosti vůči mizejícím druhům.“ Antropocentrismus, biocentrismus a klimatický skepticismus v postojích ke krajině

Výsledky analýzy vyjevují shodu napříč organizacemi v nahlížení na žádoucí, cílovou či ideální podobu české krajiny, legitimizovanou odbornými a vědeckými poznatky o fungování krajiny a ekosystémů. Rozmanitá a vyvážená krajina plnící všechny potřebné funkce jak pro přírodu, tak pro společnost, odolná klimatickým změnám je uváděna jako cílový stav pro snažení organizací na všech úrovních. Jde o výraznou přítomnost normativní dimenze v procesu konstruování krajiny u všech zástupců vybraných organizací. Co se týče hodnocení stavu krajiny, představitelé místních environmentálních servisních organizací ve větší míře než zástupci celorepublikových advokačních organizací vnímají pozitiva české krajiny. Ačkoliv jsou si vědomi zásadního negativního vlivu extenzivního způsobu hospodaření jak na zemědělské půdě, tak v lesích, pozitivně hodnotí nejen existenci chráněných území, ale někteří i českou krajinu jako celek, neboť je pestrá, zajímavá a poskytuje přírodě dost prostoru: „*Pořád máme tu krajinu, která ještě trošku funguje jako celek.*“ (R6) Navíc si představitelé lokálních spolků uchovávají určitou míru optimismu, že lze stav české krajiny změnit k lepšímu, jenž pramení z jejich každodenní zkušenosti s českou krajinou, konkrétním místem je-

jich působení. To představuje významnou místně ukotvenou kognitivní dimenzi v procesu sociální konstrukce krajiny.

Je to neustále prostě živý organismus, který nám pořád chystá nějaký překvapení. Pořád z mého pohledu převažuje to kladné, že ta krajina je zajímavá, pestrá, poskytuje přírodě nebo jednotlivým složkám dost prostoru, stejně tak jako lidem, takže já ji hodnotím asi celkově pozitivně. (R1)

Krajina vnímaná zástupci lokálních organizací je významně spojená s domovem, místem k životu, prací, důležitá je emocionální, do jisté míry i ekonomická rovina konstrukce krajiny, výrazný je aspekt koexistence s člověkem a princip péče.

Pro mě je to celkem jednoduchý, je to místo, kde žiju, kde pracuju, všechna moje aktivita se odehrává v krajině tady v okolí, takže pro mě je to součást života, klíčová věc. (R1)

Já mám krajinu většinou spojenou s takovými těmi pojmy, jako kde jsem doma, kde žiju, kde bydlím. (R5)

Neměla by být krajina oddělená od lidí. Jednak pro ty zvířata, aby tu něco zbylo pro ty původní kytky. A pro lidi taky určitě. (R6)

Zástupci celorepublikových organizací akcentují krajinu převážně jako environmentální problém, často v kontextu probíhající klimatické krize a adaptačních a mitigačních snah, reflektují nejasnost a složitost pojmu krajina: „*Definice není úplně jasná a dává prostor, aby si ji každý vykládal trošičku po svém.*“ (FG5) Zástupci celorepublikových organizací rovněž reflektují spojení s člověkem: „*Pro mě je to spíš o tom soužití s tou krajinou*“ (FG7), ale silněji se uplatňuje důležitost autonomie přírody, tedy biocentrický či ekocentrický aspekt vztahu ke krajině: „*Já vnímám krajinu jako součást přírody*“ (FG2), „... *krajina je především přírodní celek.*“ (FG6)

Jako zásadní příčina současného stavu krajiny je identifikován vztah veřejnosti ke krajině, ten je informátory z obou úrovní popisován jako rozpolcený, rozporuplný, odměřený, konfliktní, romantický, utilitární, vlašný, odcizený či odtržený. Krajina se podle nich vytratila ze zájmu běžných lidí, kteří v ní netráví svůj pracovní čas, do značné míry ani ten volný (jako příklad odtržení uvádějí převažující cyklistiku, která na rozdíl od pěší turistiky neposkytuje lidem plnohodnotný prožitek krajiny). Důležitou roli podle informátorů také hraje absence nadhledu, uplatňuje se tzv. NIMBY efekt. Zmiňují sice určitý nejasně definovaný rozdíl mezi městskou a venkovskou veřejností, nicméně vnímání přírody a krajiny probíhá podle informátorů u obou skupin podobně utilitárně. Vystává zde proto zásadní otázka legitimacy zájmů v krajině, protože některé z nároků veřejnosti na krajinu považují za škodlivé, tudíž i nelegitimní.

Běžnému člověku je jedno, jak ta krajina vypadá, on z ní zase chce něco mít. On tam chce mít kempy, on tam chce lyžovat, on tam chce jezdit na kolech. Prostě tu krajinu jenom využívat nějak pro sebe. Nebo si tam postavit zahrádku. Tak nevím, tito lidé

asi ve všech případech, nebo ve většině případů, tomu nerozumí, jako té funkci krajiny. (R2)

Nicméně pokud jde o můj plot, moji zahrádku, o moji cestu, o moje blaho, tak ten nadhled ztrácím. Na druhou stranu městská veřejnost, když mi přijede někdo z města prostě se podívat na chov ovcí, tak opravdu je hodně zkreslené romantickými představami. (R5)

Ač je v menší míře reflektován určitý posun některých skupin veřejnosti směrem k trvale udržitelným či soběstačným způsobům života, v obecné společenské rovině je vztah ke krajině vysvětlován materialistickými hodnotami a postoji k životu obecně, informátoři z řad lokálních organizací se vymezují proti konzumnímu stylu života, příčinu odcizenosti lidí od krajiny identifikují v lidské potřebě „mít se dobře“, v orientaci na spotřebu v individuální rovině. Představitelé lokálních spolků jsou přesvědčeni, že není v jejich možnostech toto nastavení společnosti změnit, náplní jejich práce proto není snaha o reformu stávajícího společenského systému.

Důležitý je zisk prostě dneska. Prachy, prachy, prachy. Nevím, co s tím budou všichni lidi dělat, s penězi, když nebudou kde mít jezdit třeba. No ale toto jako já ani náš spolek a podobné organizace prostě nezastavíme. (R2)

Zatímco zástupci místních spolků více akcentují individuální rovinu orientace lidí na zisk a materiální hodnoty, zástupci národních advokačních organizací ve větší míře hovoří o ideologických příčinách na makrospolečenské, systémové úrovni, jako je ekonomický růst, maximalizace zisku či průmyslové a obchodní zájmy korporací.

Mně přijde, že s tím vším souvisí způsob organizace naší společnosti a ekonomiky, orientace na ekonomický růst, vlastně na akumulaci, a tomu se do velké míry podřizují potom ty různé ostatní sektory a to samozřejmě vede k ekologické devastaci. (F3)

Navzdory této kritice utilitárního vztahu společnosti ke krajině byl u představitelů lokálních organizací téměř výhradně identifikován antropocentrický postoj ke krajině. Sociální konstrukce krajiny převažující u zástupců lokálních spolků je navázána na sounáležitost s konkrétní místní krajinou a snahou o její fungování ve prospěch společnosti. Cílem lokálních organizací je navrátit práci člověka do krajiny, obnovit udržitelný vztah lidí k půdě a krajině, nikoliv zachovávat lidmi nedotčenou přírodu: „*Snaží obnovovat ty starý třeba cesty, zastavení, kapličky, prostě tyhle ty záležitosti, jakoby tam vracet toho člověka.*“ (R5)

Ve výpovědích lze identifikovat i explicitní popření biocentrismu a morální zodpovědnosti člověka za veškerou přírodu.

Já nejsem úplně ten typ člověka, který by měl za to, že my máme kdoví jaké morální povinnosti vůči mizejícím druhům, prostě mizení druhů tu vždycky bylo, výkyvy

klimatu tu vždycky byly, tohleto všechno ta příroda zná a mockrát si to zažila, my máme odpovědnost hlavně vůči sobě, takže bychom si měli rozmyslet, jestli to tu chceme nějak v klidu přežít a chceme udržet funkční společnost. Nepředstavuju si ideální krajinu jako krajinu nedotčenou. Optimální krajina je taková, která nás přiměřeně zásobí jídlem, vodou a která dobře plní své klimatické funkce. (R5)

Na národní úrovni je představiteli organizací a uskupení více akcentován negativní vliv celé konzumní společnosti, u zástupců těchto převážně advokačních organizací a zejména neformálních radikálních uskupení ve větší míře nalézáme biocentrický postoj ke krajině a přírodě. Krajina je vnímána jako jakási podmnožina přírody, a její ochrana má vycházet z hodnoty přírody samotné, nikoliv pouze ve vztahu ke společnosti.

Já vnímám krajinu jako součást přírody a jako něco, kde by ta příroda měla být to hlavní a my ji chráníme. (F2)

Pořád tam vidím toho člověka jako škůdce v tom, že prostě nějak vstupuje do té krajiny, a nemusí to být jenom formou nějaké těžby. (F1)

Rozdíl mezi postoji zástupců lokálních servisních a národních advokačních organizací lze ilustrovat rovněž na percepci klimatické krize. Dopady na krajinu vnímají všichni zástupci vybraných organizací, nicméně zástupci lokálních organizací nevyjadřují výhradní přesvědčení o tom, že je klimatická změna způsobená člověkem. Naopak ve vzorku převažují ti, kteří se kloní ke klimatické změně jako k přirozenému procesu, více či méně umocněnému lidskou činností. Klimatická změna je někdy označována jako politický nástroj prosazování „zelené politiky“ a je vyjadřována určitá skepse k vědeckým poznatkům o antropogenní povaze klimatické změny, ve výpovědích nalézáme prvky jak epistemického, tak responzivního skepticismu. Nicméně i tak je v probíhajících procesech spatřována příležitost ke změnám v krajině, které ji mohou učinit odolnější vůči klimatické krizi, tak aby byla zachována její životadárná role pro lidstvo.

Tak je otázka, jestli vůbec je, nebo ona je, ale jestli ji způsobil člověk. Pravděpodobně ano, nebo nezpůsobil, ale dost tomu přispěl. (R1)

Klimatická změna podle mě je nezávislá, samozřejmě, na tomto dění. To je prostě přirozený proces, který momentálně teda opravdu není dobrý, a je to rychlejší teda, než jsem si myslel, ale ta současná situace v podstatě tu klimatickou změnu akorát umocňuje. (R2)

Celkem věřím tomu, že oxid uhličitý asi není to zásadní, že je možná zase jenom jeden z takových nástrojů lidí vyšší politiky, který slouží k něčemu úplně jinému než k ochraně klimatu. (R4)

To, co teď je, tak to můžou být epizody, který časem zapomeneme, ale může to být stejně tak nástup nějaký změny, která bude, vždycky byla, že ano ... člověk na to má vliv určitě, může to změnit, může to možná rozdrbat tak, že to bude jinak, ale nějak to bude. (R6)

Zástupci advokačních organizací naopak považují zásadní vliv člověka na klimatickou změnu za nezpochybnitelný. I proto zdůrazňují významný nedostatek systémových mitigačních opatření. Někteří ze zástupců národních organizací pak upozorňují, že někdy mohou stát ochrana krajiny a řešení klimatické krize proti sobě.

Mě ještě napadá, že vlastně paradoxně požadavky na ochranu krajiny se můžou stát překážkou pro snahu řešit příčiny těch změn klimatu, protože pokud jde o to, že potřebujeme nahradit fosilní energii energií obnovitelnou, tak každý, kdo se tím zabývá, tak si všimne, že je často takové ty lidové argumenty proti obnovitelné energii, tak se točí kolem toho, že narušuje krajinný ráz, takzvaně, a že je nevzhledná. (F3)

Rovněž na postoji zástupců lokálních organizací ke klimatické změně lze tedy ilustrovat rozdílné vnímání krajiny. Existuje spojení mezi antropocentrickým pojetím krajiny, přesvědčením o přirozenosti klimatické změny, proti které člověk nemůže bojovat, na straně jedné a jistou mírou optimismu, přesvědčením, že je možné na úrovni správy krajiny environmentální problémy technokraticky a uspokojivě řešit v rámci stávajícího systémového uspořádání, na straně druhé. Krajina v tomto pojetí nabývá významu ve spojení s člověkem, je třeba o ni pečovat v zájmu udržení jejích funkcí pro společnost. Zatímco motivací lokálních zástupců je konkrétní krajina a snaha o její údržbu v rámci existujícího systému, motivací advokačních organizací, která leží častěji v biocentrickém (nebo ekocentrickém) pohledu na krajinu, je snaha o změnu vztahu mezi společností a krajinou na makrospolečenské úrovni, tak aby bylo možné řešit širší environmentální problémy. Význam krajiny je na této úrovni vnímán více v souvislosti s přírodou samotnou a s morální povinností společnosti ji chránit bez ohledu na to, jak cenná pro společnost je.

„Naši kluci a holky to tam oddřeli v dešti.“ Přístupy ke správě krajiny

Občanská společnost prostřednictvím environmentálních organizací a neformálních skupin environmentálního hnutí ovlivňuje podobu české krajiny nejrozličnějšími způsoby. Lokální spolky zahrnuté do výzkumu se většinou věnují praktickým činnostem spojeným s péčí o místní krajinu, jako je sečení a spásání luk, vytváření tůní, obnova cest, vysazování stromů, a také realizaci akcí pro místní veřejnost. Organizace, které působí na lokální a regionální úrovni částečně dobrovolnický a částečně profesionálně, provádějí ryze praktickou činnost v krajině, údržbu nejrozličších území.

Já bych to viděl tak, že aby to mělo nějakou budoucnost, aby se to dařilo, tak by mělo být víc takových menších organizací, každá by měla mít ten svůj rajon a tam být doma, pak je to asi dlouhodobě udržitelný, protože prostě budou přicházet lidi, který budou chtít v tom pracovat, prostě bude jim ta myšlenka vlastní, a spíš než se snažit vytvořit nějakou mega instituci, která bude mít celorepublikový dopad, toho bych se fakt bál. A bez těch místních lidí to pak nemá smysl. (R1)

Klíčovou strategií je pro lokální organizace schopnost zapadnout do místního společenství. Jejich zástupci sami v místních komunitách žijí a jsou s nimi svými osobními vazbami propojeni. Tento přemosťující sociální kapitál založený na horizontálních vazbách a důvěře tak usnadňuje strategie založené na kooperaci s místní komunitou. Důvěru veřejnosti i místních samospráv si v lokalitě organizace postupně vybudují díky svým nekonfrontačním komunikačním strategiím a fakticky vykonávané činnosti, která „je vidět“. Zásadní je přímá osobní věcná komunikace s aktéry, vytváření prostoru pro nenásilnou argumentaci a přesvědčování, setkávání s aktéry a zástupci institucí a veřejnosti přímo na místě zájmu, zprostředkování osobního zážitku v krajině. Konfliktní a radikální strategie zavírají podle zástupců místních spolků dveře – možné komunikační kanály –, proto se snaží o cestu konsensu či kompromisu. Uvědomují si, že důvěra místních lidí je pro úspěšné působení organizace zásadní: *„Já si považuju za velký výdobytek a čest, že toto se nám povedlo, že nám ty lidi jako natolik věří, že nám prostě přijdou říct, jak to je, a poradit se s námi.“* (R5) Podobný postoj panuje směrem k místním institucím a samosprávám, se kterými se snaží místní organizace navazovat tvořivou spolupráci. Informátoři z lokální úrovně jsou provázáni osobními vazbami s místní komunitou, může jít o rovinu osobní, společenskou či politickou, působí v komunitě i v jiných rolích, než je ta ochránářská (nicméně pouze jeden z informátorů vykonával v době sběru dat funkci v místní samosprávě, byl starostou).

Já si totiž myslím, že jestli chcete být s těma lidmi na jedné lodi, tak se musíte vzdát těch prostředků, který byste proti nim mohla použít navíc, to znamená prostě nedělat nic jiného než běžně a nepoužívat jiných prostředků nevyužívat, než běžně ty lidi mají k dispozici. (R5)

Máme sami se sebou jako dost starostí, a nemáme moc sílu se vyčerpávat nějakými boji s místními samosprávami, které nám ve finále nepřinášejí nic, jenom starosti, jenom odmítání, všude nám zavírají dveře. (R1)

Ocenění konkrétní, často manuální práce a péče o krajinu přináší místním spolkům jistou prestiž a zároveň důvěru lidí a institucí. Na spojení krajiny s prací a péčí veřejnost reaguje pozitivně a zároveň je tak navázáno na obraz tradičního hospodářského vztahu jedince ke krajině. Práce v krajině tak legitimizuje činnost těchto spolků a zároveň je ekonomickou dimenzí procesu konstrukce významu krajiny.

No takže jako spíš mám pocit, že s těmi obcemi se to spíš zlepšuje, protože na tom venkově, protože tam i v tom zastupitelstvu a v těch funkcích, tak jsou prostě lidi, kteří vědí, o čem ta práce je, a dokážou do určité míry ocenit to, že tam ty kluci naši, a holky, abych nebyl jednostranný, to tam oddřeli v dešti. (R5)

Na lokální úrovni převážně servisních organizací je ve správě krajiny klíčový sociální kapitál, zahrnující nejen horizontální a vertikální vazby, ale i důvěru lidí, který si organizace vědomě budují a prostřednictvím kterého se snaží uplatňovat

svůj vliv. Znamená to schopnost přizpůsobit se do značné míry místní komunitě, využívat konsensuální strategie, k ochraně krajiny přistupovat technokraticky a pragmaticky, nikoliv radikálně aktivisticky. Z analýzy jednoznačně vyplývá, že hlavní motivací pro práci v ochraně krajiny a přírody na lokální úrovni je vztah k místu, sounáležitost s ním a snaha jej rozvíjet a chránit na principu péče. V konstruování významu krajiny tedy můžeme mluvit nejen o normativní a kognitivní, ale také o emocionální a ekonomické dimenzi.

Na celorepublikové úrovni environmentální organizace působí zejména jako advokační instituce. Zaměřují se na regulaci státu, zapojení do rozhodování o krajině, protiváhu individuálním zájmům a kapitálu, výchovu a vzdělávání, sdílenou odpovědnost za krajinu, nastavování zrcadla společnosti, poskytování informací atd. Organizace působící na národní úrovni se tedy zaměřují zejména na aktivity spojené s nastolováním témat ve veřejném prostoru, prosazováním politik a cílů na společenské a politické úrovni, a to zejména prostřednictvím mediálních kampaní, síťování s ostatními organizacemi, vstupováním do byrokratických i legislativních procesů. Advokační organizace se spoléhají především na vazby v rámci občanské společnosti, s politickou sférou a médií, důležitým aspektem je také důvěra veřejnosti. Úspěšnost naplňování cílů celorepublikových advokačních organizací tkví do značné míry rovněž v sociálním kapitálu, ve vytváření formálních i neformálních sítí s ostatními aktéry (neziskové organizace, politici, média, akademická sféra, místní lidé), ve schopnosti prosadit se v mediálním prostoru, srozumitelně a pozitivně téma komunikovat, najít společný jazyk s veřejností a získat si její důvěru.

V rámci toho, co prosazujeme, v krajině, tak určitě důležité je vytváření nějakých koalic. Spolupráce s ostatními. Kromě neziskovek i akademickou sférou a vlastně i politiky a nějakým politickým tlakem a médií. (F4)

A dnes mám pocit, že vzniká nějaké širší hnutí, lidi, který můžou nehierarchicky společně vytvářet nějaký prostor sociální, což je hodně důležitý v téhle kritice ekonomického růstu společnosti orientované na ekonomický růst. (F3)

Důvěra, vztahy a sítě jsou základním předpokladem úspěšných strategií správy krajiny na lokální i celorepublikové úrovni, v advokační i servisní sféře. Nicméně celorepublikové advokační organizace využívají při jejich budování odlišné strategie. Klíčová je pro ně práce s médií, protože informace o tématech a své činnosti předávají primárně tímto způsobem. Pro lokální organizace je zásadní přímá komunikace s aktéry „z očí do očí“, vytváření prostoru pro nenásilnou argumentaci a přesvědčování. K tomu pomáhají rovněž akce pro místní veřejnost, neboť přímý prožitek může na lidi všech generací působit. Budoucnost je podle zástupců lokálních organizací možné vidět v síti malých organizací, které budou pečovat o konkrétní místa a tím celkově krajinu měnit k lepšímu.

Převažující funkci organizace a využívané strategie správy krajiny lze dát do souvislosti s postoji ke krajině jejich zástupců, ačkoliv není možné identifikovat kauzální směr tohoto vztahu. Výsledkem jsou pak dva (ideální) typy přístupů ke krajině v rámci české environmentálně zaměřené občanské společnosti (Tabul-

Tabulka 2. Přístupy ke správě krajiny

Krajina v kontextu environmentálních problémů	Krajina jako místo k životu a práci
biocentrismus/slabý antropocentrismus antropogenní povaha klimatické změny	antropocentrismus, slabý antropocentrismus klimatický skepticismus
důraz na normativní a kognitivní dimenzi konstrukce krajiny	důraz na emocionální, ekonomickou, normativní a kognitivní dimenzi konstrukce krajiny
transakční aktivismus, převažující advokační funkce	transakční aktivismus, převažující servisní funkce
snaha o reformu systému	absence snahy o reformu systému

ka 2). Zatímco lokální servisní organizace staví svůj obraz na praktické činnosti v krajině, celorepubliková uskupení se pohybují více ve sféře veřejných diskusí, veřejného mínění a vytváření politik a strategických dokumentů. Krajina v kontextu národních organizací je více navázána na biocentrické postoje a systémové přístupy k ochraně klimatu a přírody, na veřejné odborné diskuse o globálních environmentálních problémech a snahu o změny jak ve sféře politické, tak ve sféře veřejného mínění. Antropocentrické pojetí krajiny v kontextu lokálních organizací vyrůstá ze spolupráce a sounáležitosti s místní komunitou, není odvozováno od ochrany přírody jako takové, ale od snahy o nastolení rovnováhy mezi lidmi a krajinou v rámci místního společenství.

„Nejsou nikde doma.“ Úspěšnost strategií správy krajiny ve vzájemné reflexi

V předchozí kapitole uvedené rozdíly v přístupech ke správě krajiny lze dobře ilustrovat na vzájemné reflexi reprezentantů z obou úrovní. Zástupci celorepublikových a lokálních organizací se navzájem oceňují, nicméně v tomto ocenění zaznívá i vymezení se vůči přístupům těch druhých. Úspěšnost snažení v environmentální oblasti je zástupci národních organizací reflektována spíše na lokální úrovni, na národní méně, jako příklad úspěšností na celorepublikové úrovni je zmiňován například zákon o NP Šumava. V lokálním kontextu jsou lidé schopni vyvinout úsilí, protože se jich věci přímo dotýkají, lokální aktivity jsou pro veřejnost srozumitelnější a legitimnější, závisí to mnohem víc na konkrétních lidech a vztazích. Výroky některých zástupců národních organizací odrážejí pocit bezmoci a pochybnosti o legitimitě politického i úřednického rozhodování. Výhoda lokálních organizací je spatřována v možnosti využití osobních vazeb a komunikace tváří v tvář přímo na místě. Rovněž konkrétní menší cíle lze snadněji naplnit, čímž se zvyšuje motivace lidí a důvěra veřejnosti. Na druhou stranu jsou tyto cíle dosahovány za cenu kompromisů a ústupků, díky pragmatickému vyjednávání v lokálních společenstvích. Zaznívá kritika místních spolků ohledně zaměřování

se na dílčí problémy a rezignace na systémové řešení environmentálních problémů, ochrana krajiny a řešení klimatické krize mohou být tímto postaveny proti sobě (např. větrné elektrárny).

Když ty lidi chtějí a fakt se jich to dotýká, tak jsou schopní nějak do toho zasáhnout a změnit, a asi oproti té globální, tak tam asi jakoby za sebe cítím takovou bezmoc, že o tom někdo rozhodne, jestli o tom rozhodují úředníci nebo politici, tak tam mám tu velkou pochybnost. (F4)

Na té místní úrovni je to otázka, jestli se lidi dokážou nebo nedokážou domluvit, protože tam fungují velice často přímé kontakty, a kde je vůle, tam je cesta. Naproti tomu řekněme v celostátní nebo regionální úrovni je to mnohem víc otázka nastavení procesů, formálních procesů a jejich využití či zneužití. (F5)

Ty cíle jsou na té lokální úrovni hrozně hezky vidět, jako že se buďto něco nepostaví, nebo se něco ochrání, nebo se tam něco povede, a hrozně hezky je to prezentovaný a taková ta radost z toho, že teď to je prostě hotový, a na té národní úrovni je to často změna nějakého pravidla nebo něco takového, a to se hrozně těžko prezentuje jako nějaký úspěch, protože to nikdo moc nevidí, co za tím je, co to znamená. (F2)

Zástupci lokálních servisních organizací pozitivně hodnotí aktivitu těch advokačních a jejich nezbytnost pro ochranu přírody:

Ale mám k nim úctu a vážím si toho a udělali spoustu věcí pro teda pokrok, aby se to změnilo, nebo bránili věcem, který by se jinak lehce prosadily, tak aspoň došlo k nějakým omezením negativním, nejhorších dopadů, že třeba něco se změnilo a aspoň něco se zachránilo. (R7)

Nicméně zaznívá i opatrná, i důraznější kritika jejich strategií, které jsou nahlíženy jako příliš agresivní a nedostatečně citlivé pro místní prostředí. Některé z lokálních organizací přímo odmítají protestní akce a upřednostňují dohodu a vyjednávání, i za cenu ústupku nebo upuštění od vytyčeného cíle. Strategie některých organizací působících na celorepublikové úrovni podle nich ohrožuje důvěru místní veřejnosti v lokální organizace, které se od nich svým způsobem distancují. Podle slov jednoho z lokálních informátorů chtějí být tyto místní spolky považovány zejména za „dobrého souseda, dobrého hospodáře“ (R5).

Někdy mi to přijde občas, že tam ty organizace jakoby malinko přijdou jako zvěstovatelé pravdy, každopádně, ať je to tak, nebo tak, já si myslím, že to je ohromně užitečná věc, nejen pro tu ochranu přírody a krajiny, tam bych se bál, že občas to naopak plní medvědí službu, protože to pošťuchuje ten konflikt, roztrhává ty rány. (R5)

No a je to o tom, že nikde nejsou doma, že jo, oni jsou ústřední organizace, která může mluvit kdekoliv, do čehokoliv, protože tam nežijí, nejsou prostě tam nějakým způsobem jako závislý na tom, na tom okolí, takže tam asi ta role jejich je důležitá taky, ale je to úplně o něčem jiném. Ale, jako jak říkám, čím člověk má ten vzdálenější pohled, tím snadnější zaujímá nějaký stanovisko. (R1)

I samotní zástupci národních organizací vnímají svoji slabinu v kontaktu s místní komunitou, možnost podpory z její strany je pro ně složitější než pro lokální spolky, neboť narážejí na nedostatek kapacit, neinformovanost, ale i nedůvěru v lokalitách zájmu. Na jednu stranu tedy tito informátoři reflektují odcizenost společnosti jako celku od krajiny, na druhou stranu jsou coby lokálně neukotvené organizace v podobné pozici, neboť význam krajiny nutně neodvozují od konkrétní žité zkušenosti v ní, ale spíše od environmentálních hodnot, přesvědčení a odborných poznatků. Význam krajiny se pro ně pohybuje v obecnější rovině přírody, životního prostředí a klimatu, v nutnosti změny přístupu ke krajině na celorepublikové a celosvětové úrovni. Tyto systémové cíle se přenášejí na lokální či regionální úroveň těžko, neboť k jejich prosazení je třeba brát v úvahu i faktory vyrůstající z místních podmínek a lokálního společenství.

Vždycky jsou jakoby klíčoví ti místní lidi a jde vlastně o to je podporovat, což je vždycky náročné a naráží to na to, že vlastně není tam taková kapacita, protože ty lidi často vůbec neví, co by jakoby mohli dělat. (F2)

Některá celorepubliková uskupení v našem vzorku využívají záměrně za účelem upozornění na palčivé problémy životního prostředí a požadavky na jejich řešení i radikálnější nástroje, které jsou v lokálním kontextu podle zástupců lokálních sdružení nevyužitelné a jsou spíše cestou k neúspěchu.

Kdežto ničení životního prostředí, které samozřejmě považujeme za nelegitimní, které se děje podle zákona, tak krajní možnost je samozřejmě ten zákon nějakým způsobem porušovat právě proto, aby bylo možné na to upozornit, což je vlastně i snaha o to, zjednat tu pozornost, které se jim nijak často nedostává. (F3)

Pro zástupce lokálních spolků jsou některé strategie nepřijatelné, a to z důvodu nedostatečné citlivosti pro místní prostředí. I přesto existuje velká míra porozumění pro činnost advokačních organizací:

Já nejsem jakoby nijak proti nim. A, že jo, cokoliv, co nějakým způsobem pomůže, z mého hlediska, planetě, přírodě, zvířatům, tak to já jsem ráda. Akorát nemám ráda nějaký násilnější formy. (R8)

Chtějí asi dosáhnout toho samého co my, ale jdou na to podle nás špatně. Nevidíme rádi takový ty protestní akce. Spíš se snažíme všechno řešit nějakou dohodou. ... Jako já to chápu, proč to dělají, že asi vyčerpaly všechny možnosti, holt, já bych do toho nešel, já bych zavřel oči nad tou jednou lokalitou a zaměřil bych se na další, nebo bych se snažil to nějak ovlivňovat jinak. (R6)

Že některý lidi si naopak, když jsou hodně už agresivní vlastně v tom svém vystupování, tak prostě si část té veřejnosti můžou odradit a vlastně se vyčlení pak z toho a už to není úplně veřejná organizace, je to nějaký subjekt, který nějak jako vystupuje, ale ty lidi už na ně pak přestanou vůbec slyšet. (R3)

Lokální spolky pak složitěji získávají důvěru místní veřejnosti, která se na aktivitu těch národních dívá kriticky, a proto je nutné se před místní laickou i odbornou veřejností vymezit vůči radikálnějším environmentálním aktivitám. Toto vymezení probíhá nejen v rámci komunikace s veřejností a aktéry, ale formou vlastní činnosti v rámci existujícího systému lokálního společenství. Strategie pragmatické konformity a nekonfliktnosti se lokáním organizací podle jejich zástupců vyplácí. Proti radikálnějším strategiím staví zástupci lokálních organizací péči a práci v krajině a spolupráci v místním společenství. Lokální organizace si navzdory počáteční nedůvěře v environmentální organizace důvěru místní veřejnosti doslova manuálně „odpracují“.

Jo, tak nějak to vnímám, že dneska, když někdo mluví o ekologii nebo o změnách krajiny, tak je považován spíš za aktivistu, takového toho zeleného revolucionáře, a spíš obtěžuje, jo, než že by ten názor musel být brán vždycky vážně. (R4)

To jste vy, co se uvazujete u těch stromů, těmi řetězy, a tak jo ... tak se asi povedlo jim vysvětlit, že jsou různý druhy i ekologických organizací. (R8)

Když oni vidí, že prostě jenom děláme, že nejsme žádný pumpy na dotace, že nás vidí, s těmi hráběmi, s těmi traktory, tak jako jim dojde, že nejsme žádný maršani a že děláme v podstatě to samé jako oni, akorát že pro jiný účel a jinak, a když se tohle po několika letech nastartovalo, ta důvěra, tak teď už je to samozřejmě úplně o něčem jiném. Museli pochopit, že nejdeme proti zájmům, že nejsme nějakí škodiči, kteří by upozorňovali na to, že oni dělají něco špatně, nebo jim chtěli brát tu zemědělskou půdu. (R1)

Napříč zástupci z obou úrovní rezonuje relativně a hlavně viditelně větší úspěšnost lokálních organizací, důležitost napojení místních lidí na krajinu, která je předpokladem této úspěšnosti, a vize mozaiky odolné krajiny navázané na mozaiku místních organizací provádějících správu krajiny na antropocentrickém principu péče. Ve vnímání této úspěšnosti hrají roli i mezilidské vztahy a komunikační sítě, které expandují mimo prostor organizace samotné, v tomto případě do místní komunity (Sekulova et al., 2023).

Mně se možná často víc zdá, že prostě Česká republika je plná jakoby příběhů lidí právě na místní úrovni, ta, samozřejmě existuje obrovský množství iniciativ, které se snaží něco chránit. (F3)

Když bude velká hustota takových organizací různého charakteru, tak má šanci být celá ta krajina, nějakým způsobem fungovat líp, pokud to prostě je jeden přístup, který řídí někdo z centra, tak nakonec vidíme na těch státních institucích, jak to strašně nefunguje, takže jako jít tou samou špatnou cestou je úplně k ničemu. (R1)

Diskuse

Výsledky předkládané studie nelze, z povahy využití metodologie, považovat za reprezentativní pro situaci v celé České republice či pro všechny úrovně a typy

environmentálních organizací, nicméně s velkou mírou jistoty vypovídají o dvou vybraných skupinách zástupců environmentálního hnutí v Česku a na základě evaluace relevantní literatury lze uvažovat o obecné platnosti některých zjištění. Rovněž nelze učinit jasnou dělicí linii mezi lokální, národní, servisní a advokační úrovní, je třeba k těmto kategoriím, stejně jako ke dvěma základním přístupům ke krajině identifikovaným ve výzkumu, přistupovat jako k ideálním typům. Představená studie ze své podstaty rovněž nemůže vypovídat o kauzální souvislosti postojů ke krajině a strategií správy. S danými postoji mohou lidé do zkoumaných organizací vstupovat, následně strategie organizace ovlivňovat, ale tyto postoje mohou být rovněž formovány až po vstupu do organizací na základě v nich získaných zkušeností. Úlohou tohoto článku není komplexní analýza příčin stavu environmentálního hnutí ani jeho vlivu na správu krajiny v celé možné šíři, ale kvalitativní analýza postojů a strategií ze dvou konkrétních perspektiv.

Studie potvrdila poznatky z dřívějších výzkumů environmentálního hnutí, které poukazují na převahu transakčního aktivismu založeného na advokačních a servisních polohách zkoumaných organizací. Faktory, které tak či onak souvisí se situací popsanou v textu, lze hledat v politických a institucionálních aspektech, jako je struktura politických příležitostí spojená s formou financování, v historických aspektech (komunistická minulost ochrany přírody a polistopadový vývoj občanské společnosti), společenských aspektech (např. klimatický skepticismus iniciovaný ve společnosti Václavem Klausem či nedůvěra organizacím občanské společnosti) a v neposlední řadě i v rovině demografických a osobnostních charakteristik členů organizací, zejména těch ve vedoucím postavení (Binka, 2009; Carmin a Jehlička, 2005; Císař, 2008; Císař et al., 2011; Fagan a Carmin, 2011; Jehlička et al., 2005; Novák, 2017; Vedomous, 2018; Vojtíšková et al., 2017).

Celorepublikové advokační organizace, jejichž zástupci jsou ve větší míře nositeli biocentrických postojů a přesvědčení o závažnosti a antropogenní povaze klimatické krize, spoléhají až na výjimky na legální, do značné míry technokratické strategie, jejichž snahou je reforma existujícího systému a řešení environmentálních problémů spojených s krajinou na celorepublikové úrovni. Lokální organizace, jejichž zástupci vyjadřují antropocentrické či slabě antropocentrické postoje a klimatický skepticismus, daleko výrazněji přebírají čistě servisní funkci ve snaze působit v krajině v rámci existujících společenských a institucionálních mantinelů v souladu s místní komunitou. Co se týče způsobů správy krajiny, organizace z obou úrovní se navzájem hodnotí převážně pozitivně, strategie servisních organizací jsou však hodnoceny obecně jako úspěšnější. Lokální organizace se vymezují vůči některým strategiím advokačních organizací a skupin, jelikož příslušnost k širší skupině environmentálních organizací může být pro ně překážkou k získání důvěry místního společenství. Ke srovnatelným výsledkům docházejí i autorky studie o vztahu zainteresované veřejnosti k ochraně přírody v České republice, když tvrdí, že aktivismus, spojený s některými ekologickými organizacemi, vnímá část ochránářské veřejnosti jako kontraproduktivní extremismus poškozující ochránáře v očích veřejnosti. Neziskové organizace působící v oblasti ochrany přírody a životního prostředí se mají především věnovat environmentálnímu vzdělávání, informování veřejnosti a poradenským službám,

měly by rozvíjet svou odbornost a komunikovat s veřejností. Méně jednoznačně zainteresovaná veřejnost podporuje aktivity ekologických neziskových organizací v potenciálně konfliktnějších aktivitách (Vojtíšková et al., 2017). Převažujícím paradigmatem je v prostoru environmentálně zaměřené občanské společnosti institucionalizovaný neoliberální environmentalismus (srov. Novák, 2017), který se v lokálních servisních organizacích kraje Vysočina stává v nejvyšší možné míře pragmatickým.

Ve spojitosti s podobou českých environmentálních organizací je zmiňováno vzdělání jejich vedoucích členů (Fagin, 2000). Drtivá většina zástupců organizací vybraných do prezentovaného výzkumu má vysokoškolské vzdělání, v obou skupinách jsou zastoupeny jak přírodovědné, tak společenskovední obory vzdělání, nicméně ve skupině lokálních organizací přírodovědné vzdělání převládá. Z jiných výzkumů víme, že postoje k životnímu prostředí jsou ovlivňovány mimo jiné druhem znalostí jedince, například byly identifikovány rozdíly mezi vzděláváním čistě instrumentálním, tedy získáváním znalostí o přírodě a o řešení environmentálních problémů na úrovni životního prostředí, a vzděláváním založeném na normativních a liberálních základech, na širším než čistě přírodovědném kontextu (Fien, 2000). Z analýzy dat však tato souvislost jednoznačně nevyplývá, k potvrzení takové hypotézy v českém prostředí je třeba další výzkum.

Angažovanost v ekologických organizacích je spojována s vyšší mírou biocentrických (ekocentrických) postojů (McShane, 2013; Thompson a Barton, 1994). V environmentálním diskursu lze identifikovat jistý názorový střet: pouze biocentrické hodnoty jsou podle některých zásadním předpokladem účinné ochrany životního prostředí a přírody, a naopak antropocentrické hodnoty jsou kritizovány jako zábrana k efektivní politické či kolektivní akci a samy o sobě jsou příčinou současné ekologické a klimatické krize. Obhájcí role antropocentrických hodnot v duchu konceptu slabého antropocentrismu naopak poukazují, že když budou lidé plně informováni o faktech o životním prostředí, antropocentrické hodnoty budou dostatečnou motivací k efektivní osobní a politické reakci na environmentální problémy (Taylor et al., 2020). Prostřednictvím výsledků v textu prezentované studie lze ukázat, že antropocentrické postoje nestojí proti ochraně přírody a krajiny a mohou být samy o sobě pro ni silnou motivací. Biocentrismus zajisté přispívá k holistickému řešení environmentálních problémů, nicméně nelze jej považovat za jediný možný zdroj motivace. Antropocentrismus, skrze snahu ochránit ekosystémy nutné k přežití lidstva a lásku k sobě samému jako východzí bod pro lásku ke všemu, co nás obklopuje, přispívá k proenvironmentálnímu chování i k úspěšným strategiím ochrany přírody a krajiny (Kopnina et al., 2018; Sockhill et al., 2022). Souvislost antropocentrických postojů a vysoce pozitivního hodnocení environmentálních funkcí krajiny byla prokázána i na reprezentativním vzorku české laické veřejnosti (Stachová a Čermák, 2023).

Pokud přijmeme premisu legitimacy antropocentrických motivů ochrany přírody, nabízí se jako jeden z možných rámců uchopení vztahu společnosti a krajiny koncept péče, který je spojen zejména s emocionální a ekonomickou dimenzí konstrukce krajiny. Péče o krajinu a přírodu nemusí být nutně vedena explicitními politickými programy a aktivistickými cíli, a přesto v ní mohou být za-

hnuty hlubší významy a etický rozměr (Sovová et al., 2021). Koncept péče dává pozitivní vizi ochrany přírody a krajiny, ať už se týká kultivace a aktivní péče, či ponechání míst přirozenému vývoji. Starostlivost, altruismus, tvořivost, zručnost a spolupráce mohou tak být protiváhou ekonomickým a geopolitickým silám. Nejsou náhradou za systémovou změnu, která je nezbytná k mitigaci klimatické krize, ale mohou pomoci vytvořit dostatečnou míru angažovanosti v péči o krajinu, která učiní antropocén příznivý pro lidi i přírodu (Buck, 2015).

V odborné i veřejné diskusi se vyskytuje kritika podoby českého environmentálního hnutí, její nedostatečné schopnosti mobilizace, nízké participace či rezignace na kritiku a radikálnější opozici k systému. Jako referenční rámec je přitom využívána situace v západních společnostech, aniž by byl respektován jedinečný sociální a kulturní kontext zejména postkomunistických zemí (Carmin a Jehlička, 2005). Specifické formy, strategie či postoje v segmentu českých environmentálních organizací nutně neznamenají méně kvalitní občanskou společnost ani méně úspěšné strategie ochrany přírody a správy krajiny.

Závěr

Míra krajinného uvědomění je ve zkoumaném segmentu občanské společnosti vysoká, představitelé environmentálních organizací shodně vnímají krajinu jako klíčovou součást lidské společnosti a zdravou a odolnou krajinu jako nezbytný předpoklad jejího přežití. U zástupců celorepublikových (převážně advokačních) i lokálních (téměř výlučně servisních) organizací hraje v konstruování krajiny významnou roli dimenze normativní, tedy dosažení cílového stavu založeného na vědeckém konsensu. V případě lokálních organizací jde nejen o vědecký, ale také o lokální společenský konsensus. Je možné identifikovat rovněž kognitivní dimenzi konstrukce krajiny: obecnou znalost krajiny, jejího fungování a jejích problémů, u zástupců lokálních spolků navíc i znalost konkrétní místní krajiny. S ní se pojí významná role emocionální a ekonomické dimenze konstrukce krajiny v segmentu lokálních servisních organizací, spojená s životem a prací v krajině.

Zástupci advokačních celorepublikových organizací více akcentují negativní roli člověka a ve větší míře zastávají biocentrické a ekocentrické postoje, vyzdvihují roli přírody v krajině a její hodnotu nezávisle na člověku. U představitelů lokálních servisních organizací byly, navzdory jejich kritice utilitárního přístupu společnosti ke krajině, téměř výhradně zaznamenány postoje antropocentrické. Cítí povinnost zejména vůči lidskému druhu, který zdravou přírodu a krajinu potřebuje k přežití. I když nepopírají oprávněnost využívání krajiny společností, některé zájmy společnosti v krajině nepovažují za legitimní.

Většina organizací v prezentované studii, ať už plní advokační, nebo servisní funkci, naplňuje svými přístupy ke správě krajiny princip transakčního aktivismu a neoliberálního environmentalismu (Císař, 2008; Novák, 2017). Postoje reprezentantů národních organizací nutně nevycházejí z přímé zkušenosti s péčí o konkrétní místa, ale ve větší míře z environmentálních biocentrických hodnot a přesvědčení o antropogenní povaze klimatické změny a o systémové úloze kra-

jiny v zachování přírody. Jejich strategie stojí na vytváření sítí a vztahů v rámci občanské společnosti a získávání důvěry veřejnosti a ostatních aktérů. Z podstaty nutnosti řešit a upozorňovat na systémové problémy ochrany přírody a krajiny využívají v určité míře i radikálnější strategie. Od striktní pragmatičnosti lokálních organizací kraje Vysočina se odlišují důrazem na určitou míru kritiky a snahou o reformu systému.

Angažovanost v environmentálních organizacích ochrany přírody a krajiny však nesouvisí výlučně s biocentrickými postoji. Zejména zástupci české lokální ochrany přírody na Vysočině jsou nositeli antropocentrických a utilitárních postojů a rovněž do jisté míry epistemického a responzivního klimatického skepticismu. Nicméně mají silnou motivaci angažovat se ve správě krajiny, vyvěrající zejména ze sounáležitosti s místem. Vědomí důležitosti fungující krajiny pro společnost ústí v úspěšné strategie péče o obývanou krajinu. Rehabilitují prostřednictvím svojí práce žitou zkušenost s krajinou, legitimizují tak využívané strategie směrem k místním komunitám. Jejich přístup je založený na spolupráci v rámci místního společenství, na nekonfliktních strategiích udržujících důvěru místní veřejnosti i institucí, a vychází z optimistického předpokladu splnění vytčených dílčích krajinných cílů. Lokální organizace díky převaze servisní funkce jsou ve svém technokratickém řešení problémů ještě dále než advokační organizace celorepublikové.

Efektivní způsoby správy krajiny vyžadují zahrnutí všech přístupů, které respektují a oceňují přírodu a krajinu, ať už jsou založeny na biocentrismu, či slabém antropocentrismu (Raatikainen et al., 2023). Lze diskutovat o efektivitě či nesystémovosti krajinného přístupu lokálních environmentálních organizací ve vazbě na adaptaci a mitigaci klimatické krize. Nicméně předložená studie ukazuje, že antropocentrické postoje ke krajině jsou v mnoha případech efektivní a silnou motivací pro péči o krajinu, a tudíž jsou pro strategie správy krajiny vnímány jako úspěšné. Antropocentrický koncept péče o krajinu je jako princip efektivních strategií správy krajiny v českém prostředí vysoce relevantní.

Poděkování

Na tomto místě bych ráda poděkovala recenzentům a kolegyním a kolegům z oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., za podnětné připomínky při přípravě tohoto textu.

Podpora

Tato stať vznikla s podporou Strategie AV21 Rozmanitost života a zdraví ekosystémů.

JANA STACHOVÁ vystudovala sociologii na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. V současné době pracuje jako vědecká asistentka ve výzkumném oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. V rámci environmentální sociologie se věnuje tématům krajiny, lesnictví, půdy, klimatické změny, občanské společnosti a sociálního kapitálu.

ORCID: 0000-0002-2831-6942

Literatura

- Axelsson, R. (2010). Integrative research and transdisciplinary knowledge production: a review of barriers and bridges. *Journal of Landscape Ecology*, 3(2), 14–40. <https://doi.org/10.2478/v10285-012-0025-0>
- Binka, B. (2008). *Environmentální etika*. Masarykova univerzita.
- Binka, B. (2009). *Zelený extremismus – Ideje a mentalita českých environmentálních hnutí*. Masarykova univerzita.
- Buck, H. J. (2015). On the possibilities of a charming anthropocene. *Ann. Assoc. Am. Geogr.*, 105, 369–377. <https://doi.org/10.1080/00045608.2014.973005>
- Buizer, M., Arts, B. a Westerink, J. (2016). Landscape governance as policy integration ‘from below’: A case of displaced and contained political conflict in the Netherlands. *Environment and Planning. C, Government & Policy*, 34(3), 448–462. <https://doi.org/10.1177/0263774X15614725>
- Carmin, J. a Jehlička, P. (2005). By the masses or for the masses? The transformation of voluntary action in the Czech union for nature protection. *Voluntas*, 16, 397–416. <https://doi.org/10.1007/s11266-005-9149-8>
- Cihar, M. a Stanková, J. (2006). Attitudes of stakeholders towards the Podyji/Thaya River Basin National Park in the Czech Republic. *Journal of Environmental Management*, 81(3), 273–285. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2005.11.002>
- Císař, O. (2008). *Politický aktivismus v České republice*. Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Císař, O., Navrátil, J. a Vráblíková, K. (2011). Staří, noví, radikální: politický aktivismus v České republice očima teorie sociálních hnutí. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 47(1), 137–168. <https://doi.org/10.13060/00380288.2011.47.1.07>
- Delín, M. a Pospěch P. (2016). Komodifikace venkova a utváření identity regionu. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 52(2), 209–235. <https://doi.org/10.13060/00380288.2016.52.2.247>
- Dick, B. (2005). Grounded theory: a thumbnailsketch. *Action research & action learning for community & organisational change*. <http://www.aral.com.au/resources/grounded.html>
- Fagan A. a Carmin J. (2011). Environmental mobilization and organizations in post-socialist Europe and former Soviet Union. In A. Fagan a J. A. Carmin (eds.), *Green activism in post-socialist Europe and the former Soviet Union*. Routledge. <https://doi.org/10.1080/09644016.2010.508300>
- Farkač, B., Sochová, E. a Kobyláková, M. (2021). *Osvědčené komunikační postupy v ochraně přírody: metodika komunikace s vlastníky a uživateli pozemků v chráněných územích*. Agentura ochrany přírody a krajiny.
- Fien, J. (2000). Education for the environment: A critique’—an analysis. *Environmental Education Research*, 6(2), 179–192. <https://doi.org/10.1080/713664671>
- Frantál, B. a Kunc, J. (2011). Wind turbines in tourism landscapes: Czech experience. *Annals of Tourism Research*, 38(2), 499–519. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.10.007>

- Frič, P. a Goulli. R. (2001). *Neziskový sektor v České republice*. Eurolex Bohemia.
- Fry, G. (2001). Multifunctional landscapes- towards transdisciplinary research. *Landscape and urban Planning*, 57(3–4), 159–168. [https://doi.org/10.1016/S0169-2046\(01\)00201-8](https://doi.org/10.1016/S0169-2046(01)00201-8)
- Gibas, P. a Pauknerová, K. (2015). Archeologie krajiny. In P. Křišťuf et al. (eds.), *Výzkum krajiny: Vybrané antropologické a archeologické metody*. Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita.
- Görg, Ch. (2007). Landscape governance: The ‘politics of scale’ and the ‘natural’ conditions of places. *Geoforum*, 38(5), 954–966. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2007.01.004>
- Greider, T. a Garkovich, L. (1994). Landscapes: The social construction of nature and the environment. *Rural Sociology*, 59(1), 1–24. <https://doi.org/10.1111/j.1549-0831.1994.tb00519.x>
- Hála, V. (2013). Obrana „antropocentrismu“. *Sociální studia / Social Studies*, 10(1), 63–83. <https://doi.org/10.5817/SOC2013-1-63>
- Hargrove, E. C. (1992). Weak anthropocentric intrinsic value. *Monist*, 75(2), 183–207. <https://doi.org/10.5840/monist19927529>
- Hirsch, E. (1995). Between place and space. In E. Hirsch a M. O’Hanlon (eds.), *The anthropology of landscape: The perspectives on place and space*. Clarendon Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198278801.001.0001>
- Chvátalová, V., Malá, S. a Meierová, T. (2022). *Jak na spolupráci pro udržitelný rozvoj krajiny*. Certifikovaná metodika MZE-40559/2022-14131.
- Ingold, T. (2000). *The perception of the environment: Essays on livelihood, dwelling and skill*. Routledge.
- Jebari, K. a Sandberg, A. (2022). Ecocentrism and biosphere life extension. *Science and Engineering Ethics*, 28(2). <https://doi.org/10.1007/s11948-022-00404-2>
- Jehlička, P., Sarre, P. a Podoba, J. (2005). The Czech environmental movement’s knowledge interest in the 1990s: Compatability of Western influences with pre-1989 perspectives. *Environmental Politics*, 14(1), 64–82. <https://doi.org/10.1080/0964401042000310187>
- Kolen, J. a Renes, J. (2015). Landscape biographies: Key issues. In J. Kolen, J. Renes, R. Hermans (eds.), *Landscape Biographies*. Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.1515/9789048517800-003>
- Kopnina, H., Washington, H. a Taylor, B. (2018). Anthropocentrism: More than just a misunderstood problem. *J Agric Environ Ethics*, 31, 109–127. <https://doi.org/10.1007/s10806-018-9711-1>
- Köpsel, V., Walsh, C. a Leyshon C. (2017). Landscape narratives in practice: implications for climate change adaptation. *The Geographical Journal*, 183(2), 175–186. <https://doi.org/10.1111/geoj.12203>
- Kortenkamp, K. V. a Moore, C. F. (2001). Ecocentrism and anthropocentrism: Moral reasoning about ecological commons dilemmas. *Journal of Environmental Psychology*, 21(3), 261–272. <https://doi.org/10.1006/jevp.2001.0205>
- Kusters, K., De Graaf, M., Buck, L., Galido, K., Maindo, A., Mendoza, H., Nghi, T. H., Purwanto, E. a Zagt, R. (2020). Inclusive landscape governance for sustainable development: Assessment methodology and lessons for civil society organizations. *Land*, 9(4), 128. <https://doi.org/10.3390/land9040128>
- Kučera, Z. a Kašková, M. (2016). Utváření domova ve změně krajiny pohraničí Česka. In K. Ledererová Kolajová (ed.), *Domov a krajina* (s. 28–42). OSSCU.
- Kühne, O. (2019). *Landscape theories. A brief introduction*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-658-25491-9>
- Lapka, M. a Cudlínová, E. (1999). Private farmer’s attitudes to land, work and landscape: interpretation of case study in landscape ecological framework. *Ekológia*, 18(4), 401–412.

- Lapka, M. a Cudlínová, E. (2004). Vnímání a hodnocení evropské rurální krajiny. *Životné prostriede*, 38(3), 156–159.
- Lokoč, R. a Ulčák, Z. (2009). Percepce krajinných prvků zemědělci – důležitý předpoklad péče o krajinný ráz. In P. Klvač (ed.), *Člověk, krajina, krajinný ráz* (s. 61–72). Masarykova univerzita.
- Mácha, P. (2010). Krajina antropologie a antropologie krajiny. *Český lid*, 97(3), 225–246.
- Mácha, P. (2013). Krajiny: příspěvek k diskusi o konceptualizaci krajiny v (české) geografii. *Geografie*, 118(1), 1–15. <https://doi.org/10.37040/geografie2013118010001>
- McShane K. (2013). Ecocentrism. In C. Death (ed.), *Critical environmental politics* (s. 83–90). Routledge.
- Meierová, T. (2020). Conflicts between farmers and conservationists: The role of communication in the management of natural resources. *Journal of Landscape Ecology*, 13(2), 129–149. <https://doi.org/10.2478/jlecol-2020-0013>
- Meierová, T. a Chvátalová, V. (2022). Frustrated or fulfilled? Motivation of Czech farmers to implement climate change adaptation measures on the landscape level. *Journal of Rural Studies*, 92, 354–370. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2022.04.013>
- Miklós, L. a Špínerová, A. (2010). Approaches and compromises in the concept of landscape. *Journal of Landscape Ecology*, 3(2) 7–13.
- Naveh, Z. (2010). Ecosystem and landscapes – a critical comparative appraisal. *Journal of Landscape Ecology*, 3(1), 64–81. <https://doi.org/10.2478/v10285-012-0024-1>
- Norton, B. G. (1984). Environmental ethics and weak anthropocentrism. *Environmental Ethics*, 6, 131–148. <https://doi.org/10.5840/enviroethics19846233>
- Novák, A. (2017). *Tmavozelený svět. Radikálně ekologické aktivity České republiky po roce 1989*. Sociologické nakladatelství (SLON).
- Orcígr, V. (2018). Arnošt Novák: Tmavozelený svět. Radikálně ekologické aktivity v České republice po roce 1989. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 54(2), 298–300.
- Pauknerová K. (2010). Hladké a měkké: promýšlení chůze městem. *Biograf*, 51. <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=5107>
- Pavlis, E. a Terkenli, T. S. (2023). Towards landscape conscience: a geographical perspective. *Landscape Research*, 1004–1018. <https://doi.org/10.1080/01426397.2023.2238639>
- Penker, M. (2009). Landscape governance for or by the local population? A property rights analysis in Austria. *Land Use Policy*, 26(4), 947–953. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2008.11.007>
- Petrík, P., Fanta, J. a Petrtýl, M. (2015). It is time to change land use and landscape management in the Czech republic. *Ecosystem Health and Sustainability*, 1(9), 1–6. <https://doi.org/10.1890/15-0016.1>
- Pospěch P. (2013). Městský veřejný prostor: interpretativní přístup. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 49(1), 75–100. <https://doi.org/10.13060/00380288.2013.49.1.04>
- Pospěch, P. (2021). *Neznámá společnost*. Host.
- Pospíšil, M., Neumayr, M., Škarabelová, S., Malý, I., Meyer, M. a Schneider, U. (2009). *Neziskové organizace a jejich funkce v demokratické společnosti*. Společnost pro studium neziskového sektoru.
- Quinn, F., Castéra, J. a Clément, P. (2016). Teachers' conceptions of the environment: anthropocentrism, non-anthropocentrism, anthropomorphism and the place of nature, *Environmental Education Research*, 22(6), 893–917. <https://doi.org/10.1080/13504622.2015.1076767>
- Raatikainen, K. J., Tupala, A. K., Niemelä, R. a Laulumaa, A. M. (2023). The intricate diversity of human–nature relations: Evidence from Finland. *Ambio A Journal of Human Environment*, 53(2), 181–200. <https://doi.org/10.1007/s13280-023-01933-1>

- Salamon, L. a Anheier H. K. (1997). *Defining the nonprofit sector. A cross-national analysis*. Manchester University Press.
- Sauer, C. O. (1925). The morphology of landscape. In J. Leighly (ed.), *Land and life: A selection from the writings of Carl Ortwin Sauer* (s. 315–350). University of California Press.
- Sekulova F., Anguelovski, I. a Argüelles, L. (2023). Redefining success in organizing towards degrowth. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 48, 100764. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2023.100764>
- Schama, S. 2007. *Krajina a paměť*. Argo.
- Smith, J. A. a Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. In J. A. Smith (ed.). *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods*. Sage Publications Ltd.
- Sklenička, P. (2007). Krajinná ekologie v systému krajinného plánování České republiky. *Životní prostředí*, 41(3), 126–130.
- Sockhill, N. J., Dean, A. J., Oh, R. R. Y. a Fuller, R. A. (2022). Beyond the ecocentric: Diverse values and attitudes influence engagement in pro-environmental behaviours. *People and Nature*, 4, 1500–1512. <https://doi.org/10.1002/pan3.10400>
- Sovová L., Jehlička P. a Daněk P. (2021) Growing the beautiful anthropocene: Ethics of care in east european food gardens. *Sustainability*, 13(9), 5193. <https://doi.org/10.3390/su13095193>
- Stachová, J. (2002). Sociální hnutí na hraně mezi organizací a neformální iniciativou. In *Česká společnost* (s. 271–289). Sociologický ústav AV ČR.
- Stachová, J. (2008). *Občanská společnost v regionech České republiky*. Sociologický ústav AV ČR.
- Stachová J. a Čermák D. (2023). Social perception of trees in the landscape: The connection between attitudes and visual preferences. *Journal of Landscape Ecology*, 16(1), 66–87. <https://doi.org/10.2478/jlecol-2023-0004>
- Šedivý, M. a Medlíková, O. (2011). Úspěšná nezisková organizace. Grada.
- Šimandl, V. a Dobiáš, V. (2021). Analýza dat při tvorbě zakotvené teorie pomocí software atlas.ti. *Paidagogos* 1. <http://www.paidagogos.net/issues/2021/1/article.php?id=8>
- Špička, J., Boukal, P. a Vávrová, H. (2016). Diskuse k hodnocení úspěšnosti nestátních neziskových organizací. *Ekonomika a management*, (2), 1–14.
- Taylor, B., Chapron, G., Kopnina, H., Orlikowska, E., Gray, J. a Piccolo, J. J. (2020). The need for ecocentrism in biodiversity conservation. *Conservation Biology*, 34(5), 1089–1096. <https://doi.org/10.1111/cobi.13541>
- Thompson, S. C. G. a Barton, M. A. (1994). Ecocentric and anthropocentric attitudes toward the environment. *Journal of Environmental Psychology*, 14(2), 149–157. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(05\)80168-9](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(05)80168-9)
- Trávníček, J. (2011). *Vývoj kulturní krajiny v zázemí Brna: případová studie formování managementu VKP Poustka* [rigorózní práce]. Masarykova univerzita.
- Tress, B. a Tress, G. (2001). Capitalising on multiplicity: a transdisciplinary systems approach to landscape research. *Landscape and Urban Planning*, 57(3–4), 143–157. [https://doi.org/10.1016/S0169-2046\(01\)00200-6](https://doi.org/10.1016/S0169-2046(01)00200-6)
- Vidomus, P. (2018). *Oteplí se a bude líp: Česká klimaskepse v čase globálních rizik*. Sociologické nakladatelství (SLON).
- Vitousek, P., Mooney M., Lubchenco, H. A. a Melillo, J. (1997). Human Domination of Earth's Ecosystems. *Science*, 277(5325), 494–499. <https://doi.org/10.1126/science.277.5325.494>
- Vojtíšková K., Patočková V. a Mikešová R. (2017). *Vztah obyvatel k přírodě a její ochraně. Sociologická perspektiva*. Academia. Edice Strategie AV21.
- Vondra, Z., Gburíková, A., Schmelzová, R., Ent, Z., Žižka, T., Willoughby, T., Zichová, T., Jílková, P., Sigmund, T. a Borecký, P. (2023). *Metodika: Interpretace aspektů krajiny prostřednictvím umění*. Institut pro plánování a rozvoj hlavního města Prahy.

- Walker, A. J. a Ryan, R. L. (2008). Place attachment and landscape preservation in rural New England: A Maine case study. *Landscape and Urban Planning*, 86(2), 141–152.
<https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2008.02.001>
- Washington, H., Taylor, B., Kopnina, H., Cryer, P. a Piccolo, J. J. (2017). Why ecocentrism is the key pathway to sustainability. *The Ecological Citizen*, 1(1), 35–41.

Komunitní psychiatrie jako neziskové podnikání: Studie vznikajícího centra duševního zdraví

MARTIN NOVÁK✉

Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

Community Psychiatry as a Not-for-Profit Business: A Study of an Emerging Mental Health Centre

Abstract: The article deals with the study of community psychiatry in the Czech Republic and aims to connect the historical and political context of the establishment of this discipline with the changes in its practice arising from the reform of the psychiatric care currently underway. Community psychiatry can be understood as psychiatry's attempt to maintain its position as the hegemon of social control through biological and psychological means in an era of rising neoliberal governments. In the Czech Republic, community psychiatry did not emerge as part of medicine but took shape as part of civic activism for the rights of people with psychiatric diagnoses, which took the form of non-governmental non-profit organisations that later provided social services. It is only with the reform that it is becoming part of medicine. The article is based on ethnographic research in one of the first mental health centres, a new type of psychiatric facility set up as part of the reform in collaboration between the public and non-profit sectors. The practices at the newly forming centre reveal that the neoliberal order is entering psychiatry, paradoxically, through the non-profit sector. The new services are funded based on the quantity of medical and social work interventions delivered by these services and recognised by the country's health insurance companies and local authorities administering the public budget for social services. The staff of the centre are required to carry out as many social work and medical interventions as possible in the shortest possible time frame with the least possible use of public resources. Work at the centre is thus characterised by a high demand for flexibility and pressure to perform. Service providers are forced to compete with each other for resources and have limited ability to reverse this situation.

Keywords: psychiatric care reform, community psychiatry, neoliberalism, civic sector, professionalisation

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2026, Vol. 62, No. 1: 33–56

Zveřejněno online: 17. července 2024, <https://doi.org/10.13060/csr.2024.023>

✉ Martin Novák: ma.novak@zoho.com

Úvod

Součástí probíhající reformy psychiatrie v České republice je restrukturalizace péče o duševní zdraví a vznik udržitelného modelu financování této oblasti. Řada studií a odborných vyjádření o politice duševního zdraví v zemích střední a východní Evropy totiž považuje psychiatrii obecně (Dlouhy, 2014; Dobiášová et al., 2016; Tušková et al., 2020) a zejména komunitní péči za podfinancovanou (Dlouhy, 2011; Pěč, 2018) ve srovnání s jinými zeměmi EU. V tomto textu se věnuji centřům duševního zdraví (CDZ), jejichž vznik je jednou z klíčových aktivit reformy. Zavedení center má vést k propojení zdravotní a sociální péče o osoby s vážnými duševními potížemi¹ a posunu těžiště péče mimo lůžková zařízení, tzv. „do community“ – proto se v této souvislosti mluví o tzv. komunitní psychiatrii (Ministerstvo zdravotnictví [MZ], 2013, 2017). Během reformy vzniklo 30 center, kterým bylo poskytnuto financování ze zdrojů Evropské unie po dobu 18 měsíců v projektech CDZ I-III.² Podle Strategie reformy (MZ, 2013) by takových center v ČR mělo být okolo stovky, resp. jedno na spádovou oblast čítající přibližně 100 tisíc obyvatel. Po skončení evropských projektů mají být stávající i nově vznikající centra financována ze zdrojů zdravotních pojišťoven, Ministerstva práce a sociálních věcí (MPSV) a samospráv – tedy kombinací postupů známých pro financování zdravotních a sociálních služeb (MZ, 2022). Zastánci³ reformy se přitom opakovaně snaží prokazovat její legitimitu mimo jiné skrze ekonomické argumenty, které dávají deinstitucionalizaci a komunitní péči do souvislosti s úsporami v systému veřejných financí (Duškov, 2019; Dvořáčková a Kondráťová, 2020; Winkler et al., 2018). Je tak možné uvažovat nad reformou jako nad součástí procesu, ve kterém se psychiatrie přizpůsobuje neoliberálnímu ekonomicko-politickému uspořádání, podobně jako k tomu docházelo v mnoha zemích v poslední třetině minulého století (Cohen, 2016). Česká psychiatrie po roce 1989 totiž jednoduše nepřejala západní modely a dlouho vzdorovala deinstitucionalizaci, stejně jako rozsáhlejší

---

¹ V dokumentech definujících politiku péče o duševní zdraví se častěji píše o duševních onemocněních. Rozlišením „potíží“ a „onemocnění“ sleduji možnost odstupu od medicínského diskursu v kontextu péče o duševní zdraví, kterou nepovažuji za výsostně medicínskou oblast. Tam, kde se budu k problematice vztahovat ve světle medicínského diskursu, budu dále odkazovat k pojmu závažného duševního onemocnění (severe mental illness, zkráceně „SMI“), který označuje skupinu psychiatrických diagnóz zahrnující schizofrenii a jiné formy psychotických onemocnění, bipolární afektivní poruchu a jiné formy afektivních poruch, závažné případy obsedantně kompulzivní poruchy a závažné případy poruch osobnosti. Předpokládá se, že prevalence onemocnění SMI je 4–5 % (např. Kott et al., 2013).

² Bližší informace o centrech duševního zdraví, včetně informací o projektech zaměřených na jejich vznik, jsou dostupné na informačním portálu reformy psychiatrie: <https://www.reformapsychiatrie.cz/projekty/centra-dusevniho-zdravi-cdz>.

³ Čeština nenabízí jednoduchý způsob, jak se vyhnout reprodukci patriarchálních a cis-normativních sociálních struktur v jazyce. Proto v názvech profesí nebo označeníh jiných typů obecných charakteristik osob budu někdy využívat oba rodové tvary, případně střídavě ženský a mužský tvar. Nemluvím-li právě o konkrétní osobě, mám vždy na mysli jakoukoli osobu reprezentující danou charakteristiku.

privatizaci péče. Polem pro započetí výraznějších změn se stává až probíhající reforma, která je místem střetu, ale i spolupráce organizací zakotvených ve veřejné, soukromé a neziskové sféře.

Cílem tohoto článku je uvést do souvislosti historicko-politický kontext ustavení komunitní psychiatrie v Česku s proměnami její praxe během nynější reformy. Nejprve proto navážu na debatu o psychiatrické praxi v době prvních neoliberálních vlád v USA či Velké Británii a ukážu, že situace v postsocialistickém prostoru byla značně odlišná. Komunitní psychiatrii ustavující se zde po roce 1989 budu nahlížet jako pole mocensko-politického střetu různých aktérů. Ukážu, že se tato disciplína u nás formovala v neziskovém sektoru, de facto mimo medicínu. V návaznosti na to přiblížím debatu týkající se profesionalizace neziskového sektoru a zde poskytovaných sociálních služeb. Text je výsledkem výzkumu, jehož cílem bylo zachytit dopady reformy psychiatrie coby veřejné politiky na organizační fungování vybraného CDZ. Zajímalo mě, jak se na úrovni centra odehrává spolupráce veřejného a neziskového sektoru a jaké jsou důsledky reformy pro poskytování služby komunitní psychiatrie v centru. V empirické části textu se tedy budu na základě etnografických dat blíže věnovat jednomu z prvních CDZ, které vzniklo v rámci probíhající reformy a funguje ve spolupráci veřejné a neziskové sféry.

Ustavení komunitní psychiatrie jako pole mocensko-politického střetu

Tradiční psychiatrické ústavy reprezentují mocenskou technologii založenou na dohledu a disciplíně. Jsou to internační instituce, které nutí jednotlivé osoby uvnitř přijmout určitý řád a skrze systém omezení a trestů produkují poslušný subjekt (Foucault, 2000). Uzavíráním těchto institucí a/nebo přesunem psychiatrické péče za jejich zdi se otevírá prostor pro posun psychiatrické praxe k mocenské technologii governmentality, jako to v českém kontextu sleduje například Radek Carboch (2020). Governmentalita staví do svého středu populaci jako novou politickou osobu namísto individuálního těla a k němu přináležející duše. Technologie governmentality konstruuje autonomní subjekt, jehož pole možného jednání zůstává do určité míry otevřené – je vymezeno tzv. aparátem bezpečí, což je heterogenní soubor nejrůznějších praktik, dokumentů, analýz, zákonů, nařízení apod., které vymezují pole pro volný pohyb a svobodné rozhodování. Foucault spojuje toto uspořádání mocenských vztahů s neoliberální politikou, kterou zde chápe jako formu vládnutí nad životem populace skrze udržování bezpečnosti a zdraví společenského tělesa (Foucault, 2009, 2023).

Kritičtí autoři a autorky jako sociolog Bruce Cohen (2016), publicista Robert Whitaker (2010) či psychiatřička Joanna Moncrieff (2008, 2022) zachycují komplexní proměnu psychiatrie v osmdesátých letech 20. století a také ji dávají do souvislosti s nástupem neoliberálních vlád v USA, Velké Británii a později dalších státech. Ve zmíněných zemích právě tehdy vrcholila deinstitucionalizace péče o lidi s diagnózami SMI, došlo ke značnému rozšíření spektra psychiatrických diagnóz také do oblastí lidského života, které dříve nebyly tematizovány skrze medicínu, došlo k masivnímu nárůstu výroby a prodeje psychiatrických léčiv.

Psychiatrie jako snaha léčit závažná duševní onemocnění před deinstitutionalizací zasahovala ve větší míře lidi z pracujících tříd a obecně chudších vrstev společnosti – ti tvořili větší část osazenstva psychiatrických ústavů a byli podrobováni často drastickým a invazivním metodám léčby. Ti bohatší využívali spíše péče soukromých psychiatrických klinik a psychoterapie. S deinstitutionalizací se ale do zorného pole psychiatrie dostává rozšiřující se střední třída, které je hojně nabízena jak psychofarmakologická léčba, tak psychoterapie.

Cohen (2016) navrhuje interpretovat masivní růst psychofarmakologického průmyslu korespondující s deinstitutionalizací jako snahu psychiatrie udržet si roli klíčového aktéra sociální kontroly biologickými prostředky. Zároveň poukazuje na to, že ve svém přiblížení běžné životní zkušenosti se psychiatrie stala jaksi přístupnější: naučili jsme se na svou zkušenost nahlížet prizmatem psychiatrických diagnóz. Psychologická terminologie se stala součástí běžné jazykové výbavy. Cohen v tomto ohledu navazuje na analýzy Nikolase Rose (1985, 1999) sledující roli psychologických praktik a diskursů ve formování mocenské technologie governmentality. V kontextu neoliberálních forem vládnutí se psychologická rovina sociální kontroly realizovaná v psychoterapii či třeba sociální práci zdá být stejně důležitá jako ta biologická. Komunitní psychiatrie kombinuje psychoterapii a farmakoterapii s intenzivní sociální prací a podle Cohena je rozvoj tohoto typu psychiatrické praxe součástí stejné snahy o udržení hegemonní pozice v oblasti sociální kontroly. Přináší nástroje k vyhledávání a disciplinaci osob se sklonem k problematickému jednání, které se může vymykat možnosti trestního postihu, což se opět mnohdy týká lidí na chudším okraji společnosti.

V České republice však podobný proces zatím plně neproběhl díky historicko-politickým souvislostem. Do roku 1989 zde fungovala centrálně plánovaná ekonomika a zdravotnictví zůstává stále do velké míry veřejným statkem. V socialistickém Československu byl o komunitní praxi v psychiatrii malý zájem (Hejzlar, 2010), jakkoli se na druhou stranu dokázala rozvíjet sféra psychoterapie (Gjuričová, 2019), která je pro komunitní psychiatrii důležitým teoretickým zdrojem i její praktickou součástí (MPSV, 2021). Se společenskými a politickými změnami v devadesátých letech 20. století však komunitní psychiatrie začala být některými odborníky vnímána jako potřebná alternativa či doplněk tradiční psychiatrické péče (Bouček, 2002). Psychiatrie jako obor ale byla hluboce podfinancována a v již tak náročných podmínkách byl omezený prostor pro budování alternativ (Pěč, 2018). Část odborníků i širší veřejnosti tak pojala za svou *občanskou povinnost* pomáhat rozvoji komunitní psychiatrie. Postupně vzniklo vícero občanských sdružení s cílem „zlepšit život lidem s duševní nemocí“. Tyto organizace následně začaly poskytovat sociální služby (Hejzlar, 2010). Komunitní psychiatrie v Česku tedy nevznikla v rámci medicíny, ale spíše jako součást sociální práce, a byla zakotvena v aktivitách občanského sektoru.

Je přitom třeba vzít v potaz specifikum neziskového sektoru v regionu střední a východní Evropy, jímž je ideologická blízkost ekonomickému liberalismu. Přechod k liberální demokracii zde zahrnoval také přechod k tržnímu hospodářství (Offe a Adler, 1991), které se stalo téměř synonymem demokracie. Za důležitou součást demokratické společnosti však byly považovány také občanské

aktivity (Marada, 2003). Participace na činnosti nestátních neziskových organizací (NNO) totiž přináší možnost rozpoznatelné občanské identity – mohou být rozpoznáni jako člověk, který se s danou organizací spojuje, a skrze to také jako aktivní občan zastávající určité hodnoty. Jak Marada dále ukazuje, NNO se brzy staly hlavním představitelem občanské společnosti a aktivismu, třebaže v českém prostředí existovala a existují i sociální hnutí vzpírající se formalizaci a přijetí legální identity NNO (Císař et al., 2011). Ětos NNO tedy vycházel mimo jiné z potřeby realizovat dobré občanství (péče o druhé, zájem o práva slabších), nicméně tato představa občanství zůstala spjata s představou volného trhu jako nedílné součásti demokratické společnosti (Marada, 2003). Neziskový sektor tak netvořil protiváhu volnému trhu a do jisté míry je dokonce domovem antikomunistického diskursu, který ve veřejném prostoru dodnes slouží k delegitimizaci kritik kapitalismu (Hauser, 2019) a naopak pomáhá legitimizovat neoliberální reformy (Chelcea a Druță, 2016).

Z této specifické situace plynou ekonomické konsekvence pro různé aktéry podílející se na reformě, kteří mají odlišný přístup k finančním zdrojům. Tak může být zpětně ovlivňováno směřování reformy v důsledku ekonomického soupeření mezi těmito aktéry. Vezmeme-li v potaz celkové podfinancování psychiatrie v ČR, je zřejmé, že se tato péče nedostává zdaleka všem lidem, kteří by mohli být rozpoznáni jako potřební – tato situace od zkušenosti s pandemií onemocnění covid-19 nejednou zaplnila stránky novin. Podle průzkumu na reprezentativním vzorku české populace za využití dotazníku mapujícího psychiatrické symptomy se např. s příznaky psychózy potýká cca 1,5 % dospělé populace, ale v psychiatrické péči je s diagnózou psychotického spektra pouze necelých 0,5 % dospělých (Kondráťová et al., 2018). Závažný nedostatek kapacit dokládají také čekací doby v psychiatrických ambulancích⁴ nebo zvýšená dojezdová vzdálenost do zařízení ambulantní i lůžkové péče pro velké množství obyvatel (ÚZIS, 2022). Z takové perspektivy je v zájmu české psychiatrie jako součásti systému *zdravotní* péče získat co nejvíce finančních prostředků pro sebe.

Je také v zájmu lůžkových zdravotnických zařízení, spoluzřizujících nové služby, udržet nad financováním co největší kontrolu. Do přidružených psy-disciplín, realizujících sociální kontrolu psychologickými prostředky, lze totiž zahrnout také sociální práci, tedy druhý pilíř komunitní psychiatrie (Cohen, 2016). Podobně jako psychiatrie (Bankovská Motlová et al., 2021) ani sociální práce není v ČR považována za prestižní povolání (Vojtíšek, 2017), sociální služby jsou poskytovány v mnohdy překérných podmínkách, na neadekvátní ohodnocení lidí pracujících v této oblasti v posledních letech upozornilo několik kampaní⁵. Refor-

⁴ Čekací doby v ambulancích nejsou zahrnovány do statistik Ústavu zdravotnických informací a statistiky (ÚZIS), podle častých vyjádření v médiích i zkušeností autora se v závislosti na regionu čeká na psychiatrické vyšetření 1–6 měsíců.

⁵ Jde například o kampaň *Stejná odměna* (více na webu: <https://www.stejnaodmena.cz/>) nebo podpisovou výzvu ALICE odborové organizace zaměstnankyň a zaměstnanců v sociálních službách (více na webu: <https://aliceuzo.cz/cs/petition/show/podpisova-vyzva-za-kvalitni-peci-a-ferove-mzdy-v-alzheimer-home-1/>).

ma péče o duševní zdraví (jak se o ní mluví v kontextu sociálních služeb) tak pro část lidí pracujících v této oblasti znamenala možnost jakési rehabilitace, zajištění větší jistoty a uznání pro jejich práci. Protože týmy CDZ vznikaly alespoň v počátcích obvykle ve spolupráci sociální služby a lůžkového zdravotnického zařízení, překrývá se boj o financování částečně také s bojem o to, které organizace budou mít větší slovo v utváření podoby nových služeb a jejich praxe.

Dvojí profesionalizace péče v občanském sektoru

Neziskových organizací působících v oblasti sociální péče se v posledních desetiletích dotkl dvojí proces profesionalizace. Bez ohledu na oblast činnosti docházelo v neziskových organizacích k profesionalizaci ve smyslu diferencovanější dělby práce, řada organizací také přestala fungovat na čistě dobrovolnické bázi (Jantulová Šťovíčková, 2005). Organizací poskytujících sociální služby se pak dotkla také (stále probíhající) profesionalizace ve smyslu ustavování sociální práce jako svěbytné profese (Janebová, 2021).

V dnešních NNO poskytujících sociální služby jsou přítomné jak nároky na poskytování profesionální a kvalitní služby, tak nároky na to, aby tuto práci lidé vykonávali z přesvědčení a „dobrého srdce“ – tedy aby byla vykonávána profesionální práce za relativně nízkou odměnu (v porovnání s veřejným sektorem) v nejistých podmínkách. Podle Evans et al. (2005) se s nástupem neoliberalních institucí v angloamerických zemích změnil vztah státu a neziskových organizací, který se formoval v keynesiánském poválečném období. Veřejná podpora neziskového sektoru byla původně založena spíše na vzájemné důvěře, již nahrazuje důraz na soutěž, časové omezení podpory, právní kontrola a odpovědnost. Tuto situaci lze také nahlížet jako paradox institucionalizace. Ten podle Marady „spočívá v tom, že rozsáhlá institucionalizace občanské společnosti může erodovat a často skutečně eroduje zkušenostní půdu občanského angažmá. Jednoduše řečeno: institucionální vítězství občanské společnosti ohrožuje její vlastní étos. Přitom je to právě tento étos, jenž působí jako mobilizační nástroj vedoucí k občanské participaci.“ (Marada, 2005a, s. 11)

Profesionalizace mimo jiné znamená, že „v organizaci už ‚nedělají všichni vše‘ jako dříve, ale práce je rozdělována na základě přesných pravidel, a to hlavně na základě specializovaného vědění. Dělbba práce se tak povětšinou pojí se specializací práce.“ (Jantulová Šťovíčková, 2005, s. 136) V oblasti komunitní psychiatrie hráli od počátku důležitou a aktivní roli také lidé s vlastní zkušeností s psychiatrickou diagnózou a léčbou – sami obvykle byli členkami a členy sdružení, nejen jejich klientkami a klienty (Pfeiffer, 2010). V organizacích, které se profesionalizují, však může docházet ke tvorbě diferencí mezi nimi a lidmi s odborným vzděláním a zkušeností. Podobně uvažuje nad možnostmi a riziky profesionalizace také Radka Janebová (2021), když upozorňuje na to, že profesionalizace může vést ke vzdalování sociálních pracovníků a lidí spadajících svou zkušeností do cílové skupiny sociální práce.

Janebová spolu s Barborou Celou se zabývají situací kritické sociální práce v českém prostředí (Janebová a Celá, 2016). Za kritickou sociální práci považují

jí proud sociální práce, který se nevěnuje pouze individuální práci, ale pracuje i se širší komunitou. Příčiny potíží hledá na strukturální spíše než individuální úrovni a za své metody považuje i postupy, které se mohou označovat jako aktivistické. V českém prostředí identifikují čtyři organizace vycházející z principů kritické sociální práce, mezi něž nepatří žádný z poskytovatelů sociálních služeb pro cílovou skupinu definovanou jako lidé s duševním onemocněním. Přitom lze uvažovat nad tím, že aktivity lidí zakládajících v devadesátých a nultých letech organizace dnes poskytující tyto služby nejspíše měly charakter kritické sociální práce. Je možné, že o kritickou perspektivu přišly právě spolu s profesionalizací. Je také možné, že se jako profesionalizované organizace vzdálily některým zájmům lidí s psychiatrickou zkušeností. Když například zaměstnanec jedné z velkých organizací v oblasti duševního zdraví vytvořil virtuální prostor⁶ pro kritiku psychiatrických nemocnic z pozic uživatelů a přeživších,⁷ vyvolalo to ostrý spor nejen s lidmi na zdravotnických pozicích, ale také neshody uvnitř zmíněné organizace. Podle autora webu tak kritičtější pohledy uživatelů a přeživších nemají zastání nakonec ani v občanském sektoru (Faltýnová a Štingl, 2019).

Podobně mluví právník a transgender aktivista Dean Spade o rozporu mezi solidaritou a charitou (Spade, 2013, 2020). V knize *Vzájemná pomoc* přináší řadu praktických postřehů užitečných pro budování alternativních struktur péče (Spade, 2022). Jako příklady uvádí řadu kolektivů a organizací vytvářejících platformy pro vzájemnou péči, které obvykle fungují mimo registrované sociální služby a nutně nezahrnují lidi se vzděláním v pomáhajících profesích, avšak jejich praxe naplňuje rysy kritické sociální práce. Spade vystupuje z anarchistické pozice, která je bližší aktivistické než formalizované praxi. Nicméně stejně jako autorky a autoři hlásící se ke kritické sociální práci varuje před kooptací péče, vzájemnosti a solidarity takovými formami organizování se a praxe, které spíše stvrzují, než podřývají stávající ekonomické a politické uspořádání. Příčiny problémů zakládajících potřebnost sociální práce přitom shodně nacházejí právě v neoliberálním ekonomickém a politickém uspořádání. Organizace postrádající kritický vztah k politickému prostoru Spade označuje jako charitu, jejíž funkci vidí spíše v tom, že umožňuje části obyvatel vyjádřit jejich morální převahu.

Pokud jde o profesionalizaci sociální práce jako konkrétního oboru, Janebová (2021) přináší přehledovou studii perspektiv kritické sociální práce na profesionalizaci. Konstatuje, že dosud profesionalizace proběhla v české sociální práci jen v omezené míře. Vysvětluje to tak, že profesionalizace by mohla vést k posílení profesní autority oboru, který je v ideologickém rozporu s převládající politikou reprezentací posledních desetiletí. Janebová si klade otázku, proč by vlastně měl stát podporovat profesi usilující o zplnomocnění obyvatel, které považuje za bezcenné, protože se nedokážou dost dobře uplatnit na trhu? Zároveň upo-

⁶ Mám na mysli web Neklid, spravovaný Michalem Štinglem, dostupný na adrese: <https://neklid.net/>.

⁷ V českém prostředí bylo donedávna považováno za projev snad až příliš radikální kritiky, pokud se někdo identifikoval jako přeživší psychiatrické péče. V zemích s delší tradicí sociálních hnutí kritických vůči psychiatrii (např. Velká Británie) je běžné označovat se za „users/survivors“ (viz např. <https://www.asylummagazine.org>).

zorní na řadu problematických dopadů profesionalizace, ke kterým již došlo nebo by mohlo dojít. Podobně jako tvrdí Cohen (2016) o psychiatrii, může podle Janebové (2021) profesionalizace přinést sociální práci moc a hierarchii, které se stanou zázemím pro vykonávání sociální kontroly nahrazující snahu o emancipaci (Janebová, 2017, 2019).

Výzkum v centru duševního zdraví

David Pilgrim upozorňuje, že stejná slova používaná na různých úrovních veřejné politiky mohou znamenat různé věci, a třeba emancipačně vyznívající koncepce péče tak mohou mít v praxi opačný dopad (Pilgrim, 2009). Pilgrim proto považuje kvalitativní výzkum za klíčový pro pochopení vztahu mezi koncepcemi a politikami péče o duševní zdraví a její praxí. V tomto duchu jsem zkoumal implementaci reformy psychiatrie prostřednictvím etnografického terénního výzkumu ve vznikajícím CDZ se záměrem sledovat dopady reformy jakožto nové koncepce na praxi komunitní psychiatrie. V tomto textu se nevěnuji práci centra s klientkami a klienty, ale zaměřuji se na organizační rovinu jeho fungování. Zajímalo mě, jak se v rámci centra odehrává spolupráce aktérů zakotvených ve veřejném a neziskovém sektoru a jaké jsou s tím související (nezamýšlené) dopady reformy na služby komunitní psychiatrie.

Zkoumané centrum vzniklo v roce 2017 na základě smlouvy o spolupráci mezi neziskovou organizací zaštiťující jeho sociální část a státním zdravotnickým zařízením zaštiťujícím tu zdravotnickou. Nejprve bylo financováno ze zdrojů zřizujících organizací, v polovině roku 2018 však byla schválena jeho účast v reformním projektu zaměřeném na vznik CDZ a došlo k přechodu na projektové financování. Počet členek a členů týmu se postupně přibližoval personálním nárokům projektu a tehdejšímu standardu upravujícímu fungování center (MZČR, 2016). Jádrem týmu bylo sedm osob na pozici sociálního pracovníka a sedm osob zaměstnaných jako zdravotní sestry. Dále byly součástí týmu dvě klinické psychologičky, dva psychiatři a peer konzultantka⁸. Já sám jsem v době výzkumu v centru pracoval jako psycholog na poloviční úvazek. Zdravotnická část týmu byla zaměstnána zdravotnickým zařízením a ostatní členky a členové týmu organizací poskytující sociální službu.

Můj výzkum probíhal od poloviny roku 2017 do začátku roku 2019. Tehdy jsem kromě zúčastněného pozorování vedl mnoho neformálních rozhovorů s bývalými kolegyněmi a kolegy. Měl jsem také možnost účastnit se řady koncepčních a metodických porad, kde se plánoval vznik centra. Dále jsem vedl 13 polostrukturovaných výzkumných rozhovorů s peer pracovníci, klinickou psychologičkou, psychiatrickou, pěti zdravotními sestrami, čtyřmi sociálními pracovníci a sociálním pracovníkem. Tyto rozhovory byly nahrány na diktafon a následně přepsány. V rozhovorech jsem se ptal na zkušenost práce v CDZ a vnímání spolupráce personálu s různým profesním zázemím. Zajímalo mě, jak rozumíme naší

---

⁸ Člověk s vlastní zkušeností s psychiatrickou diagnózou a systémem psychiatrické péče.

práci ve vztahu ke klientkám a klientům centra, ale také jak vnímáme vztahy v rámci týmu a co vše má dopad na jejich kvalitu. Témata týkající se pracovních podmínek se do rozhovorů dostala až během výzkumu, nešlo o můj původní zájem. V tomto textu pak pracuji také s dokumenty, které upravují praxi péče o duševní zdraví na celostátní a regionální úrovni. Všechna data jsem zpracovával v programu Atlas.ti, analyzoval jsem je v několika kolech kódování a pomocí tvorby síťových náhledů. Práce se síťovými náhledy umožňuje vizualizovat vztahy mezi jednotlivými dokumenty nebo jejich úryvky, kódy či analytickými poznámkami a je tak možné nahlédnout souvislosti mezi jednotlivými uzly, které jsou v samotném textu těžko postřehnutelné.

Protože jsem během výzkumu v centru také pracoval, moje týmová role a identita byla mnohočetná. Byl jsem vnímán především jako člen týmu, kolegyně a kolegové si ale uvědomovali i mou identitu a roli výzkumníka. Studium a reflexe naší praxe a jejích proměn v souvislosti s reformou bylo mou iniciativou, i když většina kolegyně a kolegů to označila za užitečné pro tým nebo se vyjadřovali neutrálně. V týmu byl můj výzkum přítomný hlavně tím, že jsem si často zapisoval (terénní) poznámky, zaznamenával reflexe vlastních pracovních zkušeností, nahrával některé týmové porady a organizoval výzkumné rozhovory/dialogy. To vše podléhá informovanému souhlasu – ústnímu v případě záznamů z porad a neformálních rozhovorů, které v tomto textu přímo nepoužívám, a písemnému v případě formálních rozhovorů. Lze namítnout, že jako přímá součást zkoumaného pole jsem mohl některé jeho aspekty přehlížet nebo jim naopak přikládat přílišnou váhu. Proto jsem se snažil své postoje ve vztahu ke komunitní psychiatrii a jejich původ během výzkumu i psaní reflektovat. Usiloval jsem o reflexivní výzkum, který produktivně pracuje se subjektivitou zkoumající osoby skrze překračování jejího pohledu i snahy o domnělou objektivitu (Etherington, 2004). Vycházel jsem z předpokladu, že zkoumající osoba je vždy angažována ve vytváření a zpracování dat přinejmenším stejně jako osoby účastníci se výzkumu (Davies a Gannon, 2006). Podle autorek zabývajících se biografickým výzkumem se právě skrze stírání hranice mezi zkoumajícím a zkoumaným otevírá prostor pro produktivní setkávání teorie a žité zkušenosti (Onyx a Small, 2001).

Mou praxi v oblasti duševního zdraví, ale i výzkumu orientuje tzv. dialogický přístup coby způsob, jakým jsem se snažil být přítomen u klientů (Putman a Martindale, 2021), i způsob, jakým jsem se snažil být přítomen v terénu a později zacházet s daty (Frank, 2005). Etnografický pohyb v neznámém terénu bývá někdy přirovnáván k psychotherapeutické praxi, a to jak ze strany etnografie (Ellis, 2007; Ellis a Bochner, 2000), tak psychotherapie (Anderson, 2009). Obě oblasti kladou nárok na neustálé učení, jak se bezpečně pohybovat v neznámém prostoru. Obě lze popsat jako tvorbu a rozvíjení nového jazyka pro zatím neznámé. V obou oblastech je možné k druhým přistupovat reifikujícím a objektivizujícím nebo naopak respektujícím způsobem. Dialogická praxe v pomáhajících profesích (Bøe et al., 2013) i ve výzkumu (Frank, 2005) usiluje o to, být na straně radikálního respektu vůči jinakosti druhého (Lévinas, 1997).

Také v návaznosti na Paula Rabinowa (1977) předpokládám, že terénní výzkum by měl být založen na respektování jinakosti těch, s nimiž se v terénu setká-

váme, a na vytváření společného porozumění, které umožňuje překládat kousky něčí zkušenosti do nového jazyka srozumitelného i lidem, jejichž každodenní zkušenost může být velmi odlišná. V kontextu dialogické praxe se uvažuje o rozdílu mezi *mluvením o* a *bytí s* – první má sklon k objektivizaci a reprezentaci, druhé má potenciál pro společné tvoření (Shotter, 2010, 2011). Jako výzkumník se tak snažím vstoupit do dialogu s druhými, nikoli je pouze reprezentovat (St.Pierre, 1999). Výzkumný rozhovor jsem považoval spíše za společné bytí v dialogu: snažím se zapojit co nejvíce hlasů (i v rámci jedné osoby) a rozvíjet společné porozumění (Seikkula, 2008). Dokumenty a osoby účastníci se výzkumu jsem se pak snažil nechat mluvit za ně samé a vlastní analytické porozumění nabídnout jako příspěvek do pokračujícího dialogu. Po dokončení první seriózní verze tohoto textu jsem oslovil osoby, jejichž hlasy se zde objevují, abychom společně uvažovali nad jejich rolí v textu.

Fungování centra duševního zdraví

Nyní se pokusím přiblížit z pohledu pracovníků a pracovníků zkoumaného centra, v jakých podmínkách se komunitní psychiatrie během reformy vykonává. Oproti zdravotnickým zařízením je v centru volnější profesní hierarchie, zato je zde větší nárok na flexibilitu. Centrum je nuceno neustále sledovat a vyhodnocovat efektivitu svých členek a členů, kteří zažívají silný tlak na výkon. To na úrovni vedení centra koresponduje s nutností soutěžit o finanční zdroje s ostatními poskytovateli zdravotních a sociálních služeb. Financování služeb ani pracovní podmínky přitom nebyly v centru primárně vnímány jako politické téma a potenciální předmět politického boje, ale spíše jako stav věcí, kterému je třeba se přizpůsobit.

Hierarchie a flexibilita

Na zavádění CDZ jsem nejdříve nahlížel jako na setkání světů zdravotnictví a sociální práce, zajímalo mě, jak se bude formovat praxe nových služeb při spolupráci lidí s takto odlišným zázemím. Jistý zlom pro mě přinesl rozhovor s dvojicí sociálních pracovníků o kultuře a hodnotách vznikajícího centra. Tom i Nina vycházeli z toho, že hlavním nositelem týmové kultury je původní tým spadající do světa sociální práce. K němu se postupně přidávali kolegyně a kolegové se zázemím ve zdravotnictví, povětšinou psychiatrické a všeobecné zdravotní sestry. Zarazilo mě, že Nina nespojila kulturu původního týmu se sociální službou, což by odpovídalo mému porozumění i diskursu „zdravotně-sociálního pomezí“, kterým reforma bývá rámována (Balková, 2018; Duškov, 2019). Místo toho Nina mluvila o neziskovce:

Možná je to hrozně jakože nespravedlivé, nebo takový deformovaný pohled. Ale mně se vyloženě zdá, že tuhle atmosféru tam prostě vnášejí lidé... já bych neřekla, že ze sociálních služeb. Mně se zdá, že spíš jako z neziskového prostoru, z neziskovek.

Uvědomil jsem si pak, že v podobném duchu se vyjadřovaly také kolegyně na zdravotnických pozicích. Například všeobecná zdravotní sestra Monika popisuje sociální pracovnice a pracovníky výrazem „sluníčkáři“, který se v češtině ustálil v období migrační krize v roce 2015 jako pejorativní označení těch, kdo sympatizují s lidmi na útěku. Monika přímo nezmiňuje vztah sociální práce a NNO, nicméně právě označení „sluníčkáři“ je ve veřejných diskusích obvykle připisováno lidem údajně či prakticky spojeným s neziskovým sektorem.

Řekla bych, že právě zdravotník je ten, kdo je tak nějak racionálnější. Sociální pracovníci jsou naproti tomu otevřenější, více... tak nějak... Jo [naše organizace] byla vždy známá... v tom lepším slova smyslu... sluníčkáři. Těmi, kdo pro [klienty] udělají cokoli, i když to pro [klienty] z lékařského hlediska může znamenat něco nedobrého.

Sociální práci, ale také lidi z NNO vnímá Monika jako ty, kdo vystupují proti vůli lékařů. Skrze to tematizuje konflikt mezi autoritou lékaře, k jejímuž dodržování je sama vyškolená, a tím, co považuje za slepé plnění přání pacienta. Ze zdravotnické perspektivy je v některých situacích vhodné dělat určité věci, které mohou být z jiné pozice vnímány jako ponižující a pokorující. Monika se tím dotýká také otázky hierarchie. Níže identifikuje rozdíl ve výkonu hierarchie v terénním týmu ve srovnání s tím, co zná ze svých předchozích zaměstnání.

[V nemocnici] musíš jako sestra vždycky pracovat pod dohledem lékaře. Ten předepisuje léky a pověřuje tě podáváním léčby. Nepředpokládá se, že bys nějak moc přemýšlel sám za sebe. Tak se to dělá už odedávna a vlastně není potřeba to měnit.

Vůči takovému nastavení Monika vyjadřuje porozumění, ale zároveň mluví o tom, že se v něm necítila vždy dobře. Jako zdravotní sestra na různých somatických odděleních si připadala jako kolečko ve stroji, které musí dělat jen to, co je technicky nutné, a to pod velkým časovým tlakem. Lékaři rozhodují o léčebných postupech, které ona byla zvyklá pouze uvádět do praxe. Oproti tomu v týmu vznikajícího centra má pocit, že se může pohybovat volněji, může přinášet vlastní nápady a cítí, že ji kolegové včetně psychiatrů berou vážně. Neplatí zde tedy stejná zdravotnická hierarchie, jakou zná z nemocnice. Je možné diskutovat i o rozhodnutích, která by ji dříve nenapadlo zpochybňovat.

Rozdíly mezi zdravotnickým a „sociálním“ (jak se někdy hovorově označuje kontext sociálních služeb, resp. NNO poskytujících služby) prostředím z hlediska hierarchie pojmenovávali i sociální pracovnice a pracovníci. Alena, vedoucí sociální pracovnice centra, uvádí jako příklad, že může snadno zavolat ředitelce organizace, kdykoli potřebuje něco probrat. Může to být dáno tím, že Alena je po šesti letech jednou ze „starších“ zaměstnankyň a pamatuje si organizaci ještě jako mnohem menší a jaksí rodinnější. Nicméně přednostu psychiatrické kliniky, který ve vedení CDZ představuje stejnou úroveň jako ředitelka NNO, stále patří k mnohem větší instituci s tisíci zaměstnanci, má nad sebou další vrstvy managementu a sám je vzdálenější i vůči svým podřízeným. Já sám

jsem také nastoupil do organizace v době, kdy bylo možné se v relativně krátké době seznámit s drtivou většinou kolegů a kolegyň, vnímal jsem organizaci jako přátelské a spíše neformální prostředí.

Stejně jako Nina a nepřímo i Monika také Alena spojuje kulturu centra s neziskovým sektorem. Podle ní je to prostředí přímo spojené s nejistotou a nárokem na flexibilitu, což může určitý typ lidí přitahovat a jiný odrazovat. Sama o sobě říká, že ji to spíše přitahuje, a považuje to za výhodu ve srovnání se zdravotníky, které vnímá jako rigidnější. Její pohled je jistě zabarven vedoucí rolí, kterou v týmu zastává – předkládá organizační kulturu jako veskrze pozitivní, v rozhovoru nemluví o rozdílných mzdových/platových podmínkách, rozdílném přístupu k profesní podpoře (např. podíl zaměstnavatele na financování odborného vzdělávání zaměstnanců). Zdá se, že i tak její porozumění odráží výše představené úvahy o realizaci hodnot občanské společnosti skrze působení v neziskovém sektoru (Marada, 2003, 2005b).

Projekt, v jehož rámci vznikalo zkoumané CDZ, byl spojen s velkými personálními nároky (bylo potřeba zaměstnat v krátkém čase větší množství zdravotnického personálu) a také s nejasnými pracovními procesy, protože šlo o zavádění nového typu služby. Velká míra nejistoty byla často důvodem odchodu zdravotních sester ve zkušební době (popř. návratu do práce na lůžkovém oddělení nemocnice spoluzřizující centrum) nebo souvisela s tím, že vůbec nenastoupily. Téma jistoty a nejistoty ilustruje následující úryvek rozhovoru.

Alena: A je to o tom, že ten projekt právě dává hodně nejistot a taky hodně flexibility. Takže my teďka v podstatě občas narážíme... a už jsem se s tím fakt setkala, že sestry mají tu potřebu i na výběrkách. Potřebujou vědět, co bude. Potřebujou mít jasno a jistotu. A potřebujou mít na všechno návod.

Tazatel: Na všechno návod? Jako v té praxi?

Alena: Tak. Nejlépe na všechno návod. A je to častější než u sociálních pracovníků. Sociální pracovníci jsou dost takoví jako „nó, tak jako nějak bude, no“. Taky chtějí mít jistotu, to chceme všichni. Ale je to takové markantnější u té druhé strany.

Míra zažívané jistoty v obou prostředích se ukazuje jako důležité téma. Centrum má být vybudováno v souladu s reformou a reforma je spravována Ministerstvem zdravotnictví, což by mohlo vést k předpokladu, že zdravotnická kultura postupně vytlačí tu sociální. V centru jsem také mnohokrát slyšel o obavách, že s příchodem většího množství zdravotnického personálu budou původní kultura a hodnoty týmu „převálcovány“. Nicméně, jak říká Alena, projektová výzva i řada materiálů upravujících práci CDZ vypadají, jako by je vytvořili lidé z NNO, což může být ve výsledku znejišťující především pro zdravotnický personál. Alena říká:

Když se spojí státní zdravotnické zařízení a neziskovka, tak ta nejistota v té neziskovce je taková... Jde sem pracovat víc lidí, kteří jsou víc alternativní, jsou otevření více možnostem, jsou flexibilnější, a počítají právě víc s tou nejistotou. Ne všichni, ale většina z nich. Filozofie neziskovky je daná tím, že chceme dělat správnou věc,

kterou stát nedělá, a seženou se na to prostě peníze. A když nebudou, tak to prostě nějak vymyslíme. Nějak bude. A do poslední chvíle nikdo neví, jak bude. Zdravotníci mají svoje teplé místo, svoji nějakou jistotu, že jsou v zařízení, kde mají určitou smlouvu, všechno je systémově nějak pořešeno, na všechno je dokumentace, všechno je prostě pevně daný a nic se nemění. A to si myslím, že je dost velké rozdíly, a mezi tím jsou třecí plochy. Protože projekt sice napsalo Ministerstvo zdravotnictví, který by mělo teda představovat to, co jsem říkala, jako je ta jistota a systém. Ale ten projekt je (smích), ten projekt je prostě, jako by ho napsal nějaký... jako ta sociální část. (smích)

Zdravotnickému personálu státních lůžkových zařízení je tedy v rámci reformy mimoděk nabízen přechod k organizační kultuře bližší neziskovému sektoru. Projekt CDZ I spolu se standardy (MZ, 2016) a principy péče CDZ (MZ, 2017) totiž formulovali do značné míry právě lidé z neziskového sektoru, jakkoli zde vystupovali jako zaměstnanci Ministerstva zdravotnictví, Národního ústavu duševního zdraví nebo jiných státních či státem zřizovaných institucí. Právě oni totiž byli v dané době hlavními odborníky a odborníky na komunitní psychiatrii v ČR. Ve více případech šlo o lékaře a lékařky, kteří po léta pracovali na pomezí obou světů a podíleli se na zakládání NNO v oblasti duševního zdraví. Mainstreamová psychiatrie přitom na rozdíl od nich nenavrhovala transformaci směrem ke komunitní psychiatrii. Spolu s reformou a na první pohled překvapivě skrze neziskový sektor tak přichází do psychiatrie pojetí flexibility pracovníků a částečné rozvolnění hierarchie, jaké bychom mohli spojit s nároky neoliberálního pracovního trhu v komerčním sektoru. Vyplácí se otevřenost vůči nejistým pracovním procesům a nižší finanční ohodnocení je kompenzováno pocitem větší svobody.

Efektivita a tlak na výkon

V době, kdy jsem prováděl terénní výzkum ve vznikajícím CDZ, jsem neměl záměr zabývat se širším politickým kontextem reformy. V rozhovorech jsme se nicméně vícekrát dostali k otázce toho, jak se pracuje ve vznikajícím centru. Kromě zmíněné ne/jistoty a vyjednávání o hierarchii jsme často mluvili o vysokém nároku na efektivitu, která může jít na úkor kvality. V následujících odstavcích se budu věnovat tomuto příkladu.

Neustálé vyhodnocování „efektivity“ je pevně spjato s fungováním sociální služby, resp. také sociální části CDZ. Efektivitou se v centru rozumí poměr tzv. přímé a nepřímé práce, kterou člověk odvádí⁹ – nehodnotí se úspěšnost či kvalita intervence, ale pouze množství intervencí. Když jsem v organizaci působil, vyhodnocovala se efektivita každého zaměstnance dvakrát ročně na zákla-

---

⁹ Vymezení přímé a nepřímé práce jsou předmětem kontinuálního vyjednávání poskytovatelů služeb s donory. Toto vymezení je tedy značně zjednodušené. Níže se dotkneme některých posunů ve vymezení přímé práce.

dě informací vykázaných v databázi evidující veškerou práci týkající se klientek a klientů: zápisy ze setkání, telefonátů a e-mailové komunikace s klientkami a klienty, zápisy o komunikaci s jinými odborníky, úřady apod. Někdy se do databáze zapisovaly také výstupy z týmových porad, intervizí nebo supervizí, kde se mluví o konkrétních momentech spolupráce s klientkami a klienty. Kromě databáze museli všichni vyplňovat tzv. tabulku mimořádných aktivit, kde se evidovaly porady nad rámec těch pravidelných, různé přednášky a prezentace, setkání na úřadech atd. Donorské instituce, v našem případě především příslušný krajský úřad, který disponuje svými prostředky a spravuje dotace MPSV na sociální služby, mají hlavní slovo v určování toho, jaké činnosti lze počítat do přímé práce. Krajský úřad také stanovuje poměr přímé práce na úvazek financovaný z dotací MPSV a krajského rozpočtu – v době výzkumu to bylo 55%.

Sama organizace kromě toho stanovuje interní kritérium pro poměr přímé práce, podle kterého jsou pracovníce a pracovníci hodnoceni svými nadřízenými. Tento poměr byl nastaven na 65%, tedy ještě přísněji než krajské kritérium. Kraj totiž do přímé práce nepočítá například čas strávený dopravou na místo setkání s klientkami a klienty, což je samozřejmě podstatné, protože od terénních služeb (tedy i CDZ) se očekává vysoká míra práce v terénu, mimo budovy organizace (MZ, 2017). Dlouho se do přímé práce nepočítaly ani konzultace s blízkými lidmi klientek a klientů, což lze také považovat za důležitou součást práce CDZ (MZ, 2017), v tomto případě došlo ke změně po dlouhodobém tlaku poskytovatelů terénních sociálních služeb v kraji. Vedení organizace tak v interním kritériu vytváří jakousi rezervu, do které by se měly vejít důležité aktivity nespadající do přímé práce podle kraje. Do nepřímé práce oficiálně spadají především porady a povinné vzdělávání v sociálních službách (zákonem je stanoveno na 24 hodin ročně).¹⁰

Ještě v době mého nástupu do terénní sociální služby v roce 2015 přitom bylo interní kritérium stanoveno na 60% přímé práce. Lze tedy sledovat zvyšování nároku na to, co vše je potřeba v běžné pracovní době stihnout a patřičně vykázat. Komu se to nepodaří, tomu každého půl roku hrozí snížení osobního ohodnocení. Byl jsem opakovaně svědkem a také se účastnil diskusí ohledně toho, zda je vzorec pro interní výpočet efektivity dostatečně transparentní, srozumitelný a spravedlivý. Téma efektivity se opakovaně objevovalo na týmových poradách ve spojení s hrozbou snížení osobního ohodnocení. Tehdy se vedoucí týmu obvykle snažila podpořit kolegyně a kolegy vystavené takové hrozbě, společně se zamyslet nad tím, jestli někde „neutíkají“ špatně vykázané hodiny apod. Sama ale musela vykonávat také kontrolní manažerskou roli a nejednou někoho informovala o snížení osobního ohodnocení. Během mého působení v organizaci navíc došlo ke změně interních pravidel, která učinila vedoucí týmů přímo zodpovědné a vlastním osobním ohodnocením ručící za své podřízené, kteří nevykážou stanovenou míru přímé práce. V souvislosti s vykazováním práce občas

¹⁰ § 111 zákona č. 108/2006 Sb., zákon o sociálních službách, dostupný online zde: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2006-108>.

na provozních poradách zaznělo, že v některých týmech asi mají neformální domluvu o „přidávání“ minut navíc ke klientským setkáním. Pravděpodobně šlo o pouhou domněnku, v centru jsem nebyl svědkem takové domluvy.

Psychiatrická sestra Emma (zaměstnaná původně sociální službou, po vzniku centra pak nemocnicí) spojuje nárok na efektivitu s komplikacemi při zaučování nových kolegů a kolegyň. Přehnané zaměření na výkon a hodnocení efektivity podle ní může vést ke zhoršení kvality přímé práce.

A další věc, která mě napadla, je samozřejmě i logicky, že... narážíme časově. Já bych na jednu stranu strašně ráda si chtěla vzít nějakýho novýho pracovníka a pokusila se mu předat to nejlepší, co si myslím já, že mu můžu předat. Ale při tom, jak tenhle tým teďka funguje, jak narážíme na tlak ze strany efektivity, tak vlastně na to není čas. Akorát že si říkám, že v tento okamžik bychom se měli zastavit jako tým, protože bysme pro sebe udělali něco dobrýho. Přestat si, v uvozovkách, hrát na efektivitu a na výkon a zaměřit se na tu kvalitu.

Alena jako vedoucí mluví o efektivitě a administrativních tlacích z opačné pozice, ale vlastně v podobném smyslu. Na mou otázku, kde vidí překážky spojené se vznikem centra, odpovídá úvahou o ideálním vedení týmu. Mimo jiné zmiňuje podobné věci jako Emma, na které není čas.

[K]dybych se necítila být tlačena projektem a efektivitou a zákonem o sociálních službách a donátory tak, že musím něco vykazovat, tak já bych se s týmem právě déle, mnohem delší dobu, věnovala povídání o klientech, probírání našich metod a víc bych zařadila nějaké týmové aktivity, abychom se líp poznali.

Také na příkladu efektivity lze sledovat, jak je praxe komunitní psychiatrie organizována v souladu s tržní logikou. Tereza Stöckelová chápe efektivitu jako poměr kvantifikovaného výkonu k vynaloženým finančním prostředkům (Stöckelová, 2010). V tomto smyslu jde z hlediska donorů o zajištění co nejefektivnější služby. Poskytovatelé se ve svém fungování musí této logice více či méně přizpůsobit, aby mohli nabízet práci, kterou považují za smysluplnou (jinak zbývá hledat jiné a možná ještě nejistější zdroje financí). Podle Stöckelové je však neustálé monitorování a vyhodnocování součástí kultury auditu, která vede k formování určitého typu subjektivity, neumožňujícímu budování alternativ. Výše zmíněná kritická sociální práce by se naopak spíše snažila formulovat a praktikovat alternativy.

Soutěž o zdroje

Před oficiálním vznikem CDZ i po dobu trvání projektu došlo k několika setkáním celého týmu s vedením organizací zřizujících centrum. Kromě toho nepravdělně probíhaly „koncepční porady“ zaměřené na definici pracovních postupů z oblasti přímé i nepřímé práce. Při těchto příležitostech se řešila i témata spojená s popsánými pracovními zkušenostmi, často tematizovaná jako obavy z toho, jak

bude tým fungovat v ostrém provozu centra po skončení projektu. Když bylo vedení centra konfrontováno s problematickými pracovními podmínkami, nedostatečnou péčí o personál apod., odkazovalo obvykle na systém financování sociálních a zdravotních služeb, který nás nutí být levní a soutěžit o zdroje.

Vedení NNO se opakovaně nachází ve složitých situacích spojených s ekonomickou nejistotou. Například je zde všudypřítomná otázka, jak zajistit chod organizace a poskytování služeb, když ještě v březnu obvykle není jasné, s jakým rozpočtem bude organizace moci v daném roce disponovat. Nebo jak se vypořádat s tím, že kraj předpokládá pouze 0,2 úvazku na vedení sociální služby, zcela bez ohledu na její velikost – pokud jde o CDZ, jeho sociální část spadala pod registrovanou službu „sociální rehabilitace“ zahrnující desítky úvazků rozmístěných v několika týmech fungujících samostatně napříč krajem. Je tedy zjevné, že na praktické i metodické vedení týmů je nutné alokovat mnohem více úvazků. Na druhou stranu jsem často slyšel názor, že prezentace tohoto typu informací je pouhou obhajobou personálních postupů, které vyvolávají pocit, že „na nás vedení nezáleží“. Oblast přímé práce a provozního zázemí od sebe zůstávaly odděleny a mezi mými kolegyněmi a kolegy často vznikal pocit, že obě části organizace sledují odlišné zájmy nebo že zázemí je pouze vykonavatelem kontroly.

Počítalo se s tím, že po skončení projektu bude sociální část centra financována podobně jako před projektem. Oproti tomu psychiatrická zdravotní péče poskytovaná v terénu v takové komplexitě jako v CDZ, byla do roku 2018 pro zdravotní pojišťovny neznámá. Existovalo pouze minimum kódů pro výkony psychiatrické zdravotní sestry v terénu. Projekt byl proto na celostátní úrovni spojen s procesem vytváření nových kódů na základě zkušeností z praxe prvních center. Zdravotnický personál měl vykazovat péči v předběžném režimu pomocí tzv. signálních kódů. Všeobecná zdravotní pojišťovna měla následně vyhodnotit data a mělo dojít k dohodě o kódech pro vykazování alespoň na rok provozu prvních CDZ mimo projektové financování. Byla zde snaha co nejvíce aktivit centra vykonávaných zdravotnickým personálem zakotvit jako budoucí výkony, protože se předpokládalo, že pojišťovny budou chtít platit co nejméně.

V případě zdravotnických výkonů i intervencí sociální služby musí centrum vykazovat značné množství přímé práce, aby se „uživilo“. V obou případech je nuceno chovat se jako firma, tj. jako by bylo orientováno především na zisk, jakkoli o zisku zde nemůže být řeč. Musí organizovat práci tak, aby poskytlo co nejvíce výkonů a intervencí, které budou proplaceny ze zdravotního pojištění nebo rozpočtu na sociální služby. Pokud jde o NNO poskytující sociální služby, je zde navíc poněkud překvapivý aspekt konkurence. Kraj je ze zákona povinen zajistit fungování sociálních služeb pro konkrétní cílové skupiny.¹¹ V našem kraji za tím účelem existují dvě roviny financování, tzv. dočasná a základní síť sociálních služeb. Pracovní úvazky v dočasné síti mohou být financovány z různých projektových zdrojů obvykle mimo správu kraje. Umístění úvazků v dočasné síti

¹¹ § 95 zákona č. 108/2006 Sb., zákon o sociálních službách, dostupný online zde: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2006-108>.

je ale potenciální vstupenkou do základní sítě, kde by mělo být garantováno financování z prostředků MPSV (distribuovaných krajem) se spolufinancováním samotného kraje a jednotlivých obcí. Poskytovatelé tak mezi sebou musí soutěžit o projektové zdroje, což souvisí se zařazením úvazků do dočasné sítě služeb, a především pak o zařazení úvazků do základní sítě služeb. Poskytovatelé tedy zajišťují dostupnost sociálních služeb namísto kraje, sami se však musí pohybovat v prostředí, které je v principu tržní, orientované na efektivitu, zisk a boj s konkurencí.

V terénních poznámkách jsem zachytil následující moment z pravidelné porady, kde se setkávají vedoucí jednotlivých týmů NNO poskytujících sociální služby (včetně CDZ):

Na včerejší poradě vedoucích komunitních týmů jeden z vedoucích mluvil o tom, jak podával žádosti na jednotlivých [obcích s rozšířenou působností] v jednom z okresů [kraje] o navýšení počtu úvazků. Vzpomněl si při tom na situaci z komunitního plánování: Přišel za ním někdo z jiné organizace a naštvaně se ptal, proč jenom naše organizace by měla růst a navýšovat počet úvazků v základní síti. Kolega mu na to odpověděl, že přece každý [každá organizace] může podat žádost o navýšení úvazků. Na poradě to komentuje slovy „je to přece volná soutěž“.

Zdá se tedy, že jako organizace v zásadě přistupujeme na to, že je potřeba s ostatními soutěžit, jako by šlo o politicky neutrální a nezpochybnitelnou realitu. Podobné oddělení organizace od politiky jsem vnímal opakovaně a s obavami, že v takové situaci není možné zaujmout kritický postoj k oblasti, které se jinak na profesionální úrovni věnujeme. Vzhledem k výše zachyceným zkušenostem se pak, spolu se zmíněnou Joannou Moncrieff (2008, 2022) či Markem Fisherem (2010), lze obávat, že systém péče o duševní zdraví nekritický vůči politickému a ekonomickému uspořádání paradoxně reprodukuje sociální procesy vedoucí řadu lidí ke zkušenostem rozpoznatelným jako duševní onemocnění. Je třeba vzít také v potaz, že profesionalizovaná organizace zaměřená na poskytování služeb, zaměstnávající velké množství lidí, má velmi omezenou možnost vytvářet radikálnější politický tlak. Právě taková situace je ale výhodná pro představitele kraje, kteří tak mohou zajistit poskytování služeb a zároveň díky prvku soutěže přimět poskytovatele k co nejmenším nárokům na finance. Reforma v tomto ohledu nepřináší nic nového.

Diskuse a závěry

Pokusil jsem se načrtnout historický kontext vzniku komunitní psychiatrie v Česku a sledovat jeho odrazy v období implementace reformy psychiatrické péče. Praxe komunitní psychiatrie se zde formovala jako občansky angažovaná odezva na absenci alternativních forem péče a podpory pro lidi s diagnózou vážného duševního onemocnění. Vzhledem k převládající formě občanské participace v devadesátých letech tyto aktivity brzy nabyly formu občanských sdružení, kte-

rá následně začala poskytovat sociální služby pro lidi s vážnými psychickými potížemi. Liberální občanský étos šel ruku v ruce s představou demokracie neoddělitelné od volnotržní ekonomiky. Organizace se i díky tomuto spojení dostaly do těžko narušitelného sepetí se státem, staly se součástí struktury sociálního státu. Ve zkoumané organizaci lze dodnes cítit rezidua původního étosu v očekávání, že vykonávaná práce bude vedena nadšením pro dobrou věc. Někdy se však dostává do konfliktu s představou profesionální, a tedy také dobře zajištěné a dobře ohodnocené práce.

Jakkoli NNO představovaly zázemí pro progresivní rozvoj určité praxe, v současnosti se zdá, že neumožňují zásadnější vybočení z kurzu. U „služebné starších“ členek a členů organizace lze stále sledovat důležitost organizační identity – sounáležitost s organizací – pro osobní identitu, jako o tom píše Marada (2003). *Je důležité zde pracovat, protože děláme správnou věc.* Marada hovoří o morálně-politické identitě, která skrze působení v organizaci může být naplněna (s. 160–163). Spolu s profesionalizací a v našem případě také s relativně rychlým a výrazným rozšířením však zaměstnání v organizaci znamená pro nově nastupující kolegyně a kolegy na prvním místě práci, tedy zdroj profesní spíše než občanské identity. Ve velké profesionalizované organizaci už neplatí, že všechny členky a členové se podílejí na rozhodování o jejím fungování, financování apod. Tato pozice je nyní vrcholem hierarchie a zůstala v rukou těch, kdo jsou v organizaci nejdéle.

V devadesátých a nultých letech byla reflexe občanské společnosti důležitým tématem české sociologie. Marada například píše o vztahu neziskového sektoru, státu a trhu:

Alternativnost zůstává součástí identity občanských aktivit. Postupující profesionalizace občanského sektoru však zdůrazňuje jinou, symbiotickou rovinu vztahu mezi institucemi různého sektorového zařazení. Na jedné straně je potřeba profesionalizace vyvolána proměnou ve způsobech získávání prostředků, o níž mluví McCarthy a Zald [1973]: státní a místní správa je dnes zejména v evropských zemích významným grantovým zdrojem a smluvním partnerem neziskových organizací. Na druhé straně sama profesionalizace podporuje možnosti praktické spolupráce mezi sektory: ke spolupráci je totiž nejen třeba sjednotit například způsoby účetnictví, nýbrž také vzájemně přiblížit kritéria předmětné činnosti. (Marada, 2005b, s. 158)

Zachycuje tak moment profesionalizace ve chvíli jeho relativní novosti v českém kontextu. O téměř 20 let později sledujeme pokračování tohoto procesu, který ve zkoumaném případě přináší mimo jiné bolestnou nemožnost výrazněji změnit podobu spolupráce se státem.

Centrum duševního zdraví vzniká ve sledovaném případě deklarací spolupráce mezi NNO a státním zdravotnickým zařízením. Prolínají se zde odlišné modely financování obou typů péče a různá přesvědčení o tom, jak má reformovaná psychiatrie vypadat. Na jedné straně prosvítá nedůvěra představitelů zdravotnické organizace v komunitní psychiatrickou péči jako takovou. Na druhé straně požadavek na co nejprogresivnější změnu (lokálního) systému péče

navzdory potenciálně náročným pracovním podmínkám. Aby organizace měla možnost spoluutvářet systém péče o duševní zdraví, potřebuje spolupracovat s krajskou samosprávou a místními psychiatrickými zařízeními. Aby získala finanční prostředky na svou práci, musí se řídit pravidly dárcovských institucí, přijmout stejný jazyk apod. Zároveň platí, že samosprávy jsou otevřeny spolupráci s NNO poskytujícími služby, protože ty ve skutečnosti vykonávají sociální péči zadanou státem, což je odlišuje od protestních nebo advokačních organizací bojujících za práva LGBTQ+, klimatickou spravedlnost, právo na město atd.

V ČR se jinak řada politiků a politiků staví odmítavě ke všem druhům protestních hnutí, včetně advokačně orientovaných NNO a neformálních aktivistických skupin (Durnová, 2019). Některé NNO tak zřejmě dobrovolně přijímají profesní identitu poskytovatelů služeb, protože jim umožňuje vykonávat prospěšnou práci. V kontextu psychiatrické péče je však tato identita zřejmě spojena s vlažným postojem vůči kritice uživatelů a přeživších, kteří jsou tak blokováni v diskusi i svými nejpřirozenějšími partnery, pokud se zdají být příliš kritičti, nebo praktickou nemožností radikálně se vymezit vůči donorským institucím. Nemožnost věnovat se advokačním aktivitám je někdy přímo spojována s importováním neoliberální administrace do neziskového sektoru (Evans et al., 2005). Podle Harveyho se přitom neoliberalismus stal hegemonním diskursem skrze „mocné ideologické vlivy, které se šíří prostřednictvím korporací, médií a četných institucí tvořících občanskou společnost, jako jsou univerzity, školy, církve a profesní sdružení“ (Harvey, 2005, s. 40). Spolu s Cohenem sem můžeme „samozřejmě započíst psy-profese jakožto součást občanské společnosti“ (Cohen, 2016, s. 84).

Na příkladech týkajících se hierarchie, flexibility, tlaku na výkon a stále přítomného hodnocení efektivity lze pozorovat příklon profesionalizované neziskové organizace k postupům replikujícím mainstreamovou představu úspěšného korporátního managementu. Kopeček a Rameš upozorňují, že už v osmdesátých letech došlo v Československu ke změně fokusu řízení od strany či státu na řízení individuálního subjektu. Je to jeden z historických předpokladů pro rychlou transformaci na tržní typ ekonomiky v následující dekádě, kdy podle nich dochází k „vítězství manažerského kapitalismu nad demokracií, lidskou důstojností a svobodou“ (Kopeček a Rameš, 2019, s. 157). Zdá se, že s profesionalizací neziskového sektoru přichází nepozorovaně také způsoby vedení známé spíše z korporátní sféry. Organizace se dále dostávají do situace, ve které musí vést konkurenční boj s ostatními poskytovateli služeb, musí se chovat jako podnik, přestože se nepohybují na volném trhu. Systém financování sociálních služeb tlačí organizace do zápasu o dotace s ostatními poskytovateli. Systém financování zdravotní péče je zase založený na přesně definovaných „výkonech“ uznaných zdravotními pojišťovnami, což vede ke snaze rozčlenit pracovní den na maximum uznatelných výkonů.

Propojení sociální práce a zdravotnictví skrze složitý administrativní projekt vedlo k větší byrokratizaci a manualizaci práce a prolnutí různých pojetí hierarchie v obou prostředích. To se dotýká míry autonomie pracovníků a pracovníků: oproti zdravotnictví se mohou pohybovat volněji, z hlediska sociální práce se však

pracovní postupy přibližují k více svazujícímu biomedicínskému modelu (Brown et al., 2019). Zůstává nárok na flexibilitu, pocházející z kultury NNO, ale vytrácí se to pozitivní, co s touto flexibilitou mohlo být spojeno – svoboda k přímé práci se sociálními příčinami problémů. V obsáhlém rozhovoru, nedávno publikovaném na A2larm.cz, se v podobném duchu vyjadřuje uznávaný sociální pracovník Pavel Veleman (Šplíchal a Veleman, 2023). Podobně jako Janebová (2017, 2019, 2021) se zamýšlí nad nemožností sociální práce adekvátně reagovat na příčiny problémů, protože postrádá vhodné prostředky, které by měl sociálním pracovnícům a pracovníkům garantovat stát. Místo toho jsme spíše svědky zápasu o zdroje mezi různými typy poskytovatelů péče, ve kterém snadno zapadne zájem o blaho zranitelných osob i osob pečujících. Alternativní variantou péče a podpory by mohl být návrat k aktivistickému a neformálnímu pojetí pomoci, ke kterému vybízí třeba zmíněný Spade (2020, 2022). Takový přístup však znamená do jisté míry rezignovat na důvěru ve schopnost státu postarat se o ohrožené obyvatele a namísto toho budovat autonomní struktury vzájemné pomoci.

Podpora

Vznik článku byl podpořen v rámci projektu Society in times of crisis: Rationalization and its social effects (MUNI/ A/1567/2021).

MARTIN NOVÁK je původním vzděláním a profesí psycholog, absolvoval doktorské studium na katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Dlouhodobě se zabývá oblastí komunitní péče o duševní zdraví, v disertační práci se věnoval etnografickému výzkumu probíhající reformy psychiatrické péče.

ORCID: 0000-0001-8524-4909

Literatura

- Anderson, H. (2009). *Konverzace, jazyk a jejich možnosti: postmoderní přístup k terapii*. NC Publishing.
- Balková, M. (2018). Zdravotně sociální pomezí – proč se vzájemně potřebujeme? *Psychiatrie pro praxi*, 19(2e), e14–e20.
- Bankovská Motlová, L., Mechúrová, B., Cieslarová, K., Vítková, M., Poláková, K. a Janoušková, M. (2021). *Česká a slovenská psychiatrie*, 117(4), 177–184.
- Bøe, T. D., Kristoffersen, K., Lidbom, P. A., Lindvig, G. R., Seikkula, J., Ulland, D. a Zachariassen, K. (2013). Change is an ongoing ethical event: Levinas, Bakhtin and the dialogical dynamics of becoming. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 34(1), 18–31. <https://doi.org/10.1002/anzf.1003>
- Bouček, J. (2002). Vývoj psychiatrické péče – od stacionární ke komunitní – 2. část. *Psychiatrie pro praxi*, (2), 77–80.

- Brown, C., Johnstone, M., Ross, N. a Doll, K. (2019). Challenging the constraints of neoliberalism and biomedicalism: Repositioning social work in mental health. *Qualitative Health Research*, 2022(5), 771–787. <https://doi.org/10.1177/10497323211069681>
- Carboch, R. (2020). Case management: léčba duševní nemoci a utváření subjektu. *Sociální práce*, 20(3), 24–41.
- Císař, O., Navrátil, J. a Vráblíková, K. (2011). Staří, noví, radikální: politický aktivismus v České republice očima teorie sociálních hnutí. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 47(1), 137–167.
- Cohen, B. M. Z. (2016). Psychiatric hegemony: Mental illness in neoliberal society. In B. M. Z. Cohen, *Psychiatric hegemony: A Marxist theory of mental illness* (s. 69–96). Palgrave Macmillan UK.
- Davies, B. a Gannon, S. (2006). *Doing collective biography*. Open University Press.
- Dlouhy, M. (2011). Mental health services in the health accounts: The Czech Republic. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46(6), 447–453. <https://doi.org/10.1007/s00127-010-0210-6>
- Dlouhy, M. (2014). Mental health policy in Eastern Europe: A comparative analysis of seven mental health systems. *BMC Health Services Research*, 14(article no. 42). <https://doi.org/10.1186/1472-6963-14-42>
- Dobiášová, K., Tušková, E., Hanušová, P., Angelovská, O. a Ježková, M. (2016). The development of mental health policies in the Czech Republic and Slovak Republic since 1989. *Central European Journal of Public Policy*, 10(1), 35–46. <https://doi.org/10.1515/cejpp-2016-0022>
- Durnová, A. (2019). Spor o aktivismus a efektivitu vládnutí aneb Jak zlepšit kulturu demokracie. In P. Drulák a P. Agha (eds.), *Sametová budoucnost?* (s. 29–44). Masarykova demokratická akademie.
- Duškov, I. (2019). Socioekonomický kontext duševních onemocnění a reforma psychiatrické péče v ČR jako veřejná strategie. *Česká a slovenská psychiatrie*, 115(1), 32–38.
- Dvořáčková, M. a Kondrátová, L. (2020). Deinstitutionalizace psychiatrické péče: Příležitosti, rizika a předpoklady její úspěšné implementace. *Česká a slovenská psychiatrie*, 116(1), 30–37.
- Ellis, C. S. (2007). Telling secrets, revealing lives: Relational ethics in research with intimate others. *Qualitative Inquiry*, 13(1), 3–29. <https://doi.org/10.1177/1077800406294947>
- Ellis, C. S. a Bochner, A. P. (2000). Autoethnography, personal narrative, reflexivity: Researcher as subject. In N. K. Denzin a Y. S. Lincoln (eds.), *The handbook of qualitative research* (s. 733–768). Sage.
- Evans, B., Richmond, T. a Shields, J. (2005). Structuring neoliberal governance: The nonprofit sector, emerging new modes of control and the marketisation of service delivery. *Policy and Society*, 24(1), 73–97. [https://doi.org/10.1016/S1449-4035\(05\)70050-3](https://doi.org/10.1016/S1449-4035(05)70050-3)
- Etherington, K. (2004). *Becoming a reflexive researcher: Using our selves in research*. Jessica Kingsley Publishers.
- Faltýnová, M. a Štingl, M. (2019, 9. května). S Michalem Štinglem o traumatizující péči v pavilonu 27. A2. <https://www.advojka.cz/archiv/2019/10/ne-verejne-tabu>
- Fisher, M. (2010). *Kapitalistický realismus*. Rybka Publishers.
- Foucault, M. (2000). *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Dauphin.
- Foucault, M. (2009). *Zrození biopolitiky*. Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Foucault, M. (2023). *Bezpečnost, teritorium, populace: Přednášky na Collège de France (1977–1978)*. Karolinum.
- Frank, A. W. (2005). What is dialogical research, and why should we do it? *Qualitative Health Research*, 15(7), 964–974. <https://doi.org/10.1177/1049732305279078>

- Gjuričová, A. (2019). Proměna socialistického člověka v liberální individuum? Psychoterapie v Československu po roce 1968. In M. Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu* (s. 185–216). Argo.
- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press.
- Hauser, M. (2019). Halucinační demokracie 1989–2019. In P. Drulák a P. Agha (eds.), *Sametová budoucnost?* (s. 13–28). Masarykova demokratická akademie.
- Hejzlar, P. (ed.). (2010). *Na cestě ke komunitní psychiatrii...* Theo & Občanské sdružení Péče o duševní zdraví.
- Chelcea, L. a Druță, O. (2016). Zombie socialism and the rise of neoliberalism in post-socialist Central and Eastern Europe. *Eurasian Geography and Economics*, 57(4–5), 521–544. <https://doi.org/10.1080/15387216.2016.1266273>
- Janebová, R. (2017). Kdy je legitimní vykonávat v sociální práci kontrolu. *Fórum sociální práce*, (2), 24–38.
- Janebová, R. (2019). Sociální práce, nebo sociální policie? Pronikání disciplinárních principů do sociální politiky a sociální práce. *Sociální práce*, 19(3), 5–22.
- Janebová, R. (2021). Otázka profesionalizace sociální práce: Sen o prestiži by měl být nahrazen závazkem k utlačovaným. *Sociální práce*, 21(2), 76–93.
- Janebová, R. a Celá, B. (2016). Kritická praxe mezi „jinou“ sociální prací a aktivismem. *Sociální práce*, 16(2), 22–39.
- Jantulová Štovičková, M. (2005). Analýza procesu profesionalizace v občanském sektoru očima jeho aktérů. *Sociální studia / Social Studies*, 2(1), 131–146. <https://doi.org/10.5817/soc2005-1-131>
- Kondrátová, L., Chrtková, D., Mladá, K., Janoušková, M., Štanglová, A., Roboch, Z., Páv, M. a Winkler, P. (2018). Socioekonomická situace osob s psychotickým onemocněním v České republice. *Česká a slovenská psychiatrie*, 114(4), 151–158.
- Kopeček, M. a Rameš, V. (2019). Od socialistické teorie řízení k neoliberálnímu manažerismu. In M. Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v československu* (s. 155–184). Argo.
- Kott, P., Hedden, S., Aldworth, J., Bose, J., Chromy, J., Liao, D. a Virag, T. G. (2013). *2012 national survey on drug use and health: A revised strategy for estimating the prevalence of mental illness*. Substance Abuse and Mental Health Services Administration (US).
- Lévinas, E. (1997). *Totalita a nekonečno (Esej o exterioritě)*. Oikoymenh.
- Marada, R. (2003). Občanský sektor a organizační identita: Utváření občanských identit po roce 1989. In C. Szaló a I. Nosál (eds.), *Mozaika v re-konstrukci. Formování sociálních identit v současné střední Evropě* (s. 157–184). Masarykova univerzita.
- Marada, R. (2005a). Občanská společnost: mezi inkluzí a exkluzí. *Sociální studia*, 2(1), 7–11.
- Marada, R. (2005b). Růstová dilemata občanského sektoru. *Sociální studia*, 2(1), 147–168.
- McCarthy, J. D. a Zald, M. N. (1973). *The trend of social movements in America: Professionalization and resource mobilization*. General Learning Press.
- Moncrieff, J. (2008). Neoliberalism and biopsychiatry: A marriage of convenience. In C. I. Cohen a S. Timimi (eds.), *Liberatory psychiatry: Philosophy, politics and mental health* (s. 235–255). Cambridge University Press. <https://psycnet.apa.org/record/2007-14723-012>
- Moncrieff, J. (2022). The political economy of the mental health system: A marxist analysis. *Frontiers in Sociology*, 6(January), 1–11. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2021.771875>
- Ministerstvo práce a sociálních věcí. (2021). *Kritéria kvality Center duševního zdraví*.
- Ministerstvo zdravotnictví. (2013). *Strategie reformy psychiatrické péče*.
- Ministerstvo zdravotnictví. (2016). Standard péče poskytované v Centrech duševního zdraví (CDZ). *Věstník Ministerstva zdravotnictví České republiky, částka 5/2016*, s. 2–16.

- Ministerstvo zdravotnictví. (2017). *Základní principy péče poskytované v CDZ (principy, cíle, vodítka pro vznik, organizaci a provoz)*.
- Ministerstvo zdravotnictví. (2022). *Doporučené postupy pro vznik nových CDZ*.
- Offe, C. a Adler, P. (1991). Capitalism by democratic design? Democratic theory facing the triple transition in East Central Europe. *Social Research*, 58(4), 865–892. <https://doi.org/10.2307/40970678>
- Onyx, J. a Small, J. (2001). Memory-work: The method. *Qualitative Inquiry*, 7(6), 773–786. <https://doi.org/10.1177/107780040100700608>
- Pěč, O. (2018). Mental health reforms in the Czech Republic. *BJPsych International*, 16(01), 4–6. <https://doi.org/10.1192/bji.2017.27>
- Pfeiffer, J. (2010). Reflexe. In P. Hejzlar (ed.), *Na cestě ke komunitní psychiatrii...* (s. 8–16). Občanské sdružení Péče o duševní zdraví.
- Pilgrim, D. (2009). Recovery from mental health problems: Scratching the surface without ethnography. *Journal of Social Work Practice*, 23(4), 475–487. <https://doi.org/10.1080/02650530903375033>
- Putman, N. a Martindale, B. (2021). *Open dialogue for psychosis; organising mental health services to prioritise dialogue, relationship and meaning*. Routledge.
- Rabinow, P. (1977). *Reflections on fieldwork in Morocco*. University of California Press.
- Rose, N. (1985). *The psychological complex: Psychology, politics, and society in England, 1869–1939*. Routledge & Kegan Paul.
- Rose, N. (1999). *Governing the soul: The shaping of the private self* (2. vyd.). Free Association Books.
- Seikkula, J. (2008). Inner and outer voices in the present moment of family and network therapy. *Journal of Family Therapy*, 30(4), 478–491. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6427.2008.00439.x>
- Shotter, J. (2010). *Social construction on the edge: Withness-thinking and embodiment*. Taos Institute Publications.
- Shotter, J. (2011). Language, joint action, and the ethical domain: The importance of the relations between our living bodies and their surroundings. *III CONGRESO DE PSICOLOGÍA Y RESPONSABILIDAD SOCIAL*.
- Spade, D. (2013). Being together, after nonprofitization. *Women's Studies Quarterly*, 41(3 & 4), 247–252.
- Spade, D. (2020). Solidarity not charity: Mutual aid for mobilization and survival. *Social Text*, 38(1), 131–151. <https://doi.org/10.1215/01642472-7971139>
- Spade, D. (2022). *Vzájemná pomoc*. Nevim.
- Stöckelová, T. (2010). Spočítej a panuj: De/politika kalkulace. In *Kritika depolitizovaného rozumu: úvahy (nejen) o nové normalizaci* (s. 61–76). Grmmus.
- St.Pierre, E. A. (1999). The work of response in ethnography. *Journal of Contemporary Ethnography*, 28(3), 266–287. <https://doi.org/10.1177/089124199129023442>
- Šplíchal, P. a Veleman, P. (2023, 26. dubna). „Začíná další kolo zadlužování a exekucí, sociální práce na současnou realitu nestačí,“ říká sociální pracovník roku. *A2larm*. <https://a2larm.cz/2023/04/zacina-dalsi-kolo-zadluzovani-a-exekuci-socialni-prace-na-soucasnou-realitu-nestaci-rika-socialni-pracovnik-roku/>
- Tušková, E., Dobiášová, K. a Duškov, I. (2020). An overview of mental health in the Czech Republic. In R. M. Scheffler, M. Shumway a R. M. Chereches (ed.), *Mental health in Central and Eastern Europe improving care and reducing stigma — important cases for global study* (s. 77–115). https://doi.org/10.1142/9789811205644_0004
- Ústav zdravotnických informací a statistiky. (2022). *Systém map a časoprostorových modelů dostupnosti psychiatrické péče*.
- Vojtíšek, P. (2017). Sociální pracovníci o profesionalizaci sociální práce v ČR. *Sociální práce*, 17(6), 152–159.
- Whitaker, R. (2010). *Anatomy of an epidemic: Magic bullets, psychiatric drugs, and the astonishing rise of mental illness in America*. Crown.

- Winkler, P., Koeser, L., Kondrátová, L., Broulíková, H. M., Páv, M., Kališová, L., Barrett, B. a McCrone, P. (2018). Cost-effectiveness of care for people with psychosis in the community and psychiatric hospitals in the Czech Republic: An economic analysis. *The Lancet Psychiatry*, 5(12), 1023–1031. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(18\)30388-2](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(18)30388-2)

‘We Condemn the Sin, not the Sinner’: Understanding the Attitudes of Adventist and Baptist Believers in Montenegro towards Sexuality

VLADIMIR BAKRAČ¹ and BRANISLAV RADELJIĆ²✉

¹Faculty of Philosophy, University of Montenegro, Podgorica, Montenegro

²School of Law and International Relations, Nebrija University, Madrid, Spain

Abstract: Although we have seen studies on religion and sexuality in the West come to dominate the relevant scholarship, the postsocialist environment with a predominantly Orthodox population has received less attention. This paper fills the gap by examining the attitudes of Adventist and Baptist believers in Montenegro, with a particular focus on abortion, premarital sexual activities and non-heteronormative sexuality. Because we were dealing with a minority population, we opted for a qualitative methodology and conducted semistructured interviews with 17 Adventist and 15 Baptist believers. As observed, our research participants’ position towards sexuality is closely related to the teachings found in the Bible. However, it is possible to observe certain differences between the two groups; for example, the interviewed Adventists tend to be more conservative than the interviewed Baptists. In addition, the male Adventists seem slightly more liberal than female Adventists, whereas the situation is different among Baptists, where women come across as more liberal than men.

Keywords: religion, Adventist Church, Baptist Church, abortion, premarital sexual activities, non-heteronormative sexuality

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2026, Vol. 62, No. 1: 57–76

Prepublished online: 10th September 2024, <https://doi.org/10.13060/csr.2024.033>

Introduction

The last couple of decades have witnessed an expansion of scholarship concerning the link between religion and sexuality, both in the distant past (Endsjø, 2011; Gibson & Begiato, 2017; Lawrence, 2007) and in recent times (Ravitch, 2016; Scott, 2018; Shah et al., 2016). Simultaneously, whatever the religion may be—mainstream or unconventional—its advocates have promoted the idea of the ultimate good and tried to persuade their followers to embrace it wholeheartedly. This has happened even though some of their preaching is malevolent and hypocritical

---

✉ Branislav Radeljić: branislav.radeljic@gmail.com

(Matthews & Mazzocco, 2017; Moberg, 1987; Yousaf & Gobet, 2013) as well as quite divisive in the context of tolerance, inclusion and equality (Cady & Fessenden, 2013; Jakobsen & Pellegrini, 2003) or in the conflict between religion and sexuality (Alvaré, 2015; Gill, 2012).

Admittedly, questions pertaining to abortion, premarital sexual activities and non-heteronormative sexuality, among others, have become part of everyday life, with athletes, celebrities and politicians coming forward to openly talk about their own experiences, both positive and negative alike. The overall opening of society has also prompted scholarly accounts interested in different religions' standpoints and their undeniable power to shape attitudes towards each of the matters of abortion (Adamczyk, 2008; Barkan, 2014; Brockopp, 2003; Clements, 2014; Frohwirth et al., 2018; Liebertz & Bunch, 2021; Liviatan, 2012), premarital sexual activities (Adamczyk & Hayes, 2012; Barkan, 2006; Hayward, 2019; Uecker, 2008) and non-heteronormative sexuality (Barringer et al., 2013; Derks, 2018; Gushee, 2017; Jäckle & Wenzelburger, 2015; Johnson & Vanderbeck, 2014; Perry & Whitehead, 2016a). Regarding the latter matter, the themes that stand out concern same-sex marriage (Babst et al., 2009; Baunach, 2011; Merino, 2013; Ruiú & Gonaño, 2020) and the adoption of children (Gross et al., 2018; Swinton & Brock, 2018; Taylor & Snowden, 2018).

The present paper fills this gap by looking at the Adventist and Baptist churches in Montenegro, a small and predominantly Orthodox country in the Balkans. Although both Protestant factions deem the above topics the most controversial when it comes to sexuality, we seek to establish whether there is a difference in attitudes between them. Their religiosity is approached through the authority of the Bible, which sees the above matters as sins. Namely, the purpose of sex is reproduction, so sex for the sake of pleasure, of which sex before marriage is an example, is a sin (Acts 15:20; Colossians 3:5; Corinthians 5:1, 6:13, 7:2, 10:8, 12:21; Ephesians 5:3; Galatians 5:19; Romans 1:29; Thessalonians 4:3). Referring to the Bible, one of our interlocutors said, 'If God's plan for sex were respected, there would be fewer sexually transmitted diseases, fewer unwanted pregnancies, fewer unmarried mothers, fewer abortions and so forth'. Such an attitude, as the current paper will show, largely characterises the other interviewees as well. Still, as per the Bible, while the sin of abortion is no less forgivable than any other sin, it can be forgiven through faith in Christ (Colossians 1:14; John 3:16; Romans 8:1). On the other hand, homosexuality is a sin because it represents an opposition and disobedience to God (Corinthians 6:9; Genesis 19:1–13; Leviticus 18:22; Romans 1:26–27).

According to the latest estimates, there were only 235 Adventists and 150 Baptist believers in Montenegro; although not numerous, they come right after the Orthodox, Islamic and Catholic religious communities. The members of these two religious minorities have mostly converted from the Orthodox faith; they represent different age groups, with a small difference that Adventists are slightly older than Baptists (Bakrač et al., 2020). Given these circumstances, Adventists and Baptists have experienced various forms of discrimination. Although often called sects (and this has a negative connotation in the Balkans), the

two churches have encountered obstacles, if not prohibition, to building places of worship and acts of hate speech and physical assaults (Bakrač et al., 2020).

Looking at the official Adventist position, 'abortion [is] out of harmony with God's plan for human life' and 'sexual intimacy belongs only within the marital relationship of a man and a woman' (Seventh-day Adventist Church, 2012, 2019). In terms of non-heteronormativity, the approach towards homosexuals should correspond to that which Christ adopted towards a woman caught in adultery: 'I do not condemn you. Now go and sin no more' (John 8, 11; also, Bakioki et al., 1994, p. 384; Seventh-day Adventist Theological Seminary, 2015). The official position of Montenegrin Baptists reflects the position of their international fellows; while against abortion, they seem to display greater empathy 'with all who struggle with the difficult circumstances that lead them to consider abortion' (American Baptist Churches, 1994). Here, non-heteronormative individuals should be denounced because their existence is 'contrary to God's good and holy purposes in creation and redemption' (*Baptist Press*, 2019).

The present paper starts by providing a brief overview of Montenegrin society in terms of sexual freedoms while bearing in mind the accommodation of such liberties in broader religious environments. We then proceed to justify our methodological approach, including the selection of respondents and details about data collection and analysis. The main part of the current paper is dedicated to the answers gathered through the semistructured interviews and our analysis. Finally, the concluding section will round off our main findings, which can serve as a basis for future research.

The attitude of Montenegrin society towards sexuality

In contrast to its old days, the post-1945 Montenegro experienced a loosening of patriarchal upbringing in matters of sexuality. This was because of the process of modernisation and nature of the real-socialist fabric, which largely embraced a Marxist view of religion. A more liberal attitude was especially evident when it came to abortion and premarital sexual activities. Despite a decline in moralistic standpoints about sexuality during real socialism, scholars have rightly observed that the public nevertheless continued to cultivate a traditional judgement vis-à-vis certain groups or kinds of behaviour (Marković, 2007, p. 128). Concerning non-heteronormativity, 'gays were marginalised in the social reality of socialist Yugoslavia' (Jovanović, 2016a, p. 57). As per other records, looking at the number of derogatory terms used to portray non-heteronormative individuals, they were comparable to those used for police officers or people with disabilities (Šipka, 2011, pp. 356–364). In fact, non-heteronormative individuals were perceived as having a disease, which was defined by the *Medical Encyclopedia* of the Yugoslav Lexicographical Institute as 'perversion when choosing an erotic object' (Kostić, 1961, p. 133).

The disintegration of the Yugoslav federation in the early 1990s witnessed the revitalisation of religion and desecularisation of post-Yugoslav societies,

which have also been marked by numerous episodes of animosity and intolerance in terms of national and ethnoreligious belonging (Ognjenović & Jozelić, 2014; Radelić & Topić, 2015). Still, in terms of the abortion question and treatment of sexual minorities, some progress has occurred, including greater visibility of non-heteronormative individuals and the decriminalisation of same-sex partnerships as well as the introduction of regulations aimed at reducing sexual discrimination against sexual minorities. These changes are widely related to the region's democratisation and Europeanisation efforts, especially once the respective countries had started negotiating their accession to the European Union (Bilić, 2016; Godzisz, 2019; Slootmaeckers et al., 2016).

Still, the importance of the abortion question is confirmed by its capacity to generate major disagreements within the Montenegrin public space (Šćepanović, 2022), with the debate ranging from moralistic to legalistic considerations, which also characterises many other societies (Lizotte, 2015; Silber Mohamed, 2018). Montenegro is a highly traditional society characterised by a preference for male children. Indeed, data show that 70 percent of all abortion cases are intentional and have nothing to do with medical reasons; more precisely, despite being against abortion, Montenegrin society nevertheless tolerates the selective abortion of female fetuses. The preference for male children has affected the human sex ratio, which stands at 110 boys to 100 girls—a problem largely ignored by the authorities and only officially acknowledged following an involvement of the Council of Europe in 2012, which required investigation into the issue of selective abortion and its negative effects on the Montenegrin state (Government of Montenegro, 2013b; Šćepanović, 2017).

The Orthodox Church's standpoint on homosexuality is generally negative; this is illustrated by the church's statements, which criticise anything falling outside heteronormativity and, thus, tolerate the violent disapproval of public marches of the LGBTQ+ population (Jovanović, 2016b, pp. 88–91). This lack of understanding goes so far that even adverse weather conditions that occasionally occur during pride parades are explained as God's punishment for those organising such events (Jovanović & Krstić, 2020, p. 38). Put differently, despite the fact that Montenegro has sought to host pride parades since 2013, some of which have been met with different levels of protest and violence, the overall attitude towards non-heteronormative sexuality paints the image of Montenegro as conservative, lagging behind other states in the region, such as Croatia and Slovenia (Kalezić & Brković, 2016; Spasić, 1990). A 2020 analysis that accompanied some previously conducted surveys and strategies (Government of Montenegro, 2013a; Juventas, 2012; Spektra, 2018) presented numerous indicators showing that sexual minorities in Montenegro were at particular risk of discrimination (CEDEM, 2020). The data revealed that the portion of citizens with a generally negative attitude towards the non-heteronormative community was the biggest (almost 40 percent), whereas those with neutral and positive attitudes stood at 30 percent and 5.3 percent, respectively; 24.7 percent did not respond. The same study revealed that 61 percent of citizens are against the adoption of children by same-sex

couples, and almost 53 percent are against same-sex marriages (CEDEM, 2020). According to another more recent study, every fifth citizen believed that non-heteronormative people are no better than criminals and that they should be punished (Ipsos, 2022). When it comes to social distance, over 43 percent of citizens would not want them in their neighbourhood, and over 46 percent would not want them as their coworkers. Finally, 75 percent of citizens do not want kinship with such individuals, and 90 percent refuse to have close relationships through marriage or children with any member of the non-heteronormative community (CEDEM, 2020).

Such a standpoint does find its roots elsewhere; in the words of Dag Øistein Endsjø, '[m]any often forget how absolutely negative the attitude of Buddhism and Christianity is towards all forms of sex (...) Jesus and the Apostle Paul emphasised abstinence from sex as the best option. (...) The answer to the question, "Who would Jesus sleep with?" would be very simple: no one. If someone wants to act like Jesus, he or she is not supposed to have sex at all' (2011, pp. 37–41). In fact, some religions tend to treat sexual freedoms, including homosexuality and the right to abortion, as 'ungodly', 'unnatural' or 'impure' (Yip, 2005; see also Jovanović, 2010, 2013; McDowell, 2011). Such attitudes stem from heteronormative interpretations of religious literature, which encourages anti-homosexual attitudes (Olson et al., 2006; Scheitle & Adamczyk, 2009), while, as per scholarly examinations, religious people rely on fear of God's punishment to justify their anti-homosexual views (Burdette et al., 2005; Doebler, 2015; Finke & Adamczyk, 2008; Regnerus & Smith, 1998).

Methodological considerations

Although the quantitative approach is suitable for researching large religious communities—for example, to examine the distribution of different religious beliefs and their intensity according to one of the agreed scales—the qualitative approach is suitable for researching small, unexplored social groups (Davie, 2007), of which the Adventist and Baptist churches in Montenegro are cases in point. We opted for semistructured interviews because they allowed for additional questions; as suggested in the literature, such an approach allows for clarifications that are helpful in obtaining the most accurate response (Halmi, 2005; Seidman, 2006; Wengraf, 2001). As well put by one study, 'to understand other persons' constructions of reality we would do well to ask them ... in such a way that they can tell us in their terms (rather than those imposed rigidly and a priori by ourselves) and in a depth which addresses the rich context that is the substance of their meaning' (Jones, 1985, p. 46). In addition, we agree with authors insisting on the importance of linguistic expression when an analysis of confession or narrative is to be conducted (Franzosi, 1998; Yamane, 2002).

The above flexibility assists researchers with 'flexibility of mind', which is necessary 'to overturn old ways of looking at the world, to ask new questions, to

revise research designs appropriately, and then to collect data of a different type than originally intended' (King et al., 1994, p. 12). However, looking at this from a different angle, this flexibility is also important given its capacity to limit the intervention of the interviewer and, in more extreme scenarios, production—if not imposition—of misleading knowledge. This is of the utmost significance in cases when the core of the research heavily relies on interviews. All this points out another necessity: that of having a similar set of questions and repeating them to different respondents, which enables a comparison of the answers and, consequently, the discovery of the dominant standpoints or some proper patterns and practices (Radeljić, 2015, p. 5). Finally, apart from being a mode to gain information, the semistructured approach is the most appropriate way to measure validity (Cannell & Kahn, 1968, p. 530).

Our study involved 17 Adventist and 15 Baptist believers. The interviews took place during the period January–May 2021; they were conducted face to face at a prearranged, mutually agreeable time and place, and although they were conducted in the local language, we subsequently felt the need to translate them into English. More precisely, regarding the Adventists, six female and 11 male respondents participated, eight of whom had a high school diploma and nine with a higher education. The sample included three respondents aged 20–30 years old, 10 between 30 and 50 years old and four over 50 years old. When it comes to the Baptists, we interviewed eight females and seven males, 10 of whom had completed high school and five had a university degree. All our respondents were between 20 and 40 years old. We often relied on the snowball technique to find additional believers willing to talk to us until we reached the desired number of respondents. Once we reached a total of 32, we stopped because we realised that we had arrived at the point of 'theoretical saturation'—when data collection concerning a particular topic can stop (Bryman, 2012, p. 419). All the names were kept anonymous; the interviewees were allocated a pseudonym when quoted in our findings. Because they were made aware of the fact that anonymity would be guaranteed, all of them agreed and gave their consent to be interviewed and recorded for the duration of the interview and subsequently have their interview transcribed as per the research requirements. We opted for verbatim transcription, performed immediately or as soon as possible after each interview.

Every interview tackled abortion, premarital sexual activities and attitudes towards non-heteronormative sexuality. The conversational character of the interviews allowed the respondents to express themselves freely on the topics they considered particularly important while following the previously explained scope and direction of research conducted (Krueger, 2013; LeDrew, 2013; Smith, 2013). The length of interviews varied, with the shortest lasting 40 minutes and the longest lasting about an hour (most interviews took around 50 minutes). Once transcribed, the interviews were coded and analysed with the assistance of NVivo software. The initial coding was performed line by line, after which the codes were grouped into categories, with the categories then grouped into themes.

What do our respondents say?

Abortion

Based on our research, male Adventist and Baptist believers tend to offer a more balanced attitude than the female members of both churches. They single out two key reasons as to why termination of pregnancy ‘could be accepted’—in the case of rape and when the health of the child or mother is in danger. As argued by an Adventist Church member, abortion is a matter that depends on the given situation:

A year ago, when my wife got pregnant, we thought about abortion in terms of pros and cons. I’d support it only if the health of a woman carrying the child is at risk; otherwise, in case someone does not want to have a child, I would not permit that whim. (Miloš)

Although Miloš accepts abortion in cases directly relating to the health of the child or mother, another Adventist accepts it in the case of rape. In his words:

If a woman thinks she should have an abortion, that’s her choice. Specifically, I spent 15–20 days in Bosnia and Herzegovina and heard that a large number of women were raped. Is it not up to her to decide what to do? A raped woman who’s has gotten pregnant should be allowed to decide what she wants. (Sekula)

Alongside the above observations, a Baptist believer says:

I am against abortion. It’s about life, and I know there are debates about it, kind of pros and cons arguments. God does not approve of such behaviour. I think it is murder. I know that medicine considers a foetus a nonliving being, but I think it is a living being—from the beginning of conception to birth. If they pointed a gun at a child when born, it would be murder. Then, why not treat it as murder while in the womb? Is it because they are invisible? However, in nonstandard cases (i.e., when the mother’s life is endangered or when a woman is raped), then the freedom to choose should apply. (Poluga)

On the other hand, female respondents belonging to both churches are more conservative and strictly attached to the Bible’s argument, maintaining that ‘[a]ll life is sacred. Human life is especially so’ (Genesis 9:8). They are reserved when termination of pregnancy is potentially a matter of health and survival. In contrast to the male participants, their reflections are longer and characterised by extended pauses between thoughts; as clarified, this suggests a certain struggle and the burden of conscience. When presenting their arguments, the dominant word is ‘murder’. The Adventist Meri says:

I don’t approve of abortion unless it’s a matter of death. If the foetus had some anomalies, I’m not sure what I’d suggest. Actually, bless those who’d carry it to the end.

My friend wanted a child for many years and then at one point she found out that her foetus had an anomaly, so she terminated the pregnancy. Can't really comment further. (Meri)

Another believer of the Adventist Church insists:

Abortion is murder. Even if my life were at stake, I'd still give birth. This is because I believe that God has a plan for everything. Maybe my attitude would be different if I were married and had children. For now, I see abortion as the shedding of innocent blood. (Marija)

The position of a member of the Baptist Church reads as follows:

I'm not really for abortion; it's against God's will for someone to reject a child once they've got pregnant. I don't support women doing it. I have three children myself; I know what it was like when I got pregnant. They told me to do tests to make sure everything was okay with the baby. However, I didn't do the tests. I prayed instead: 'God, if your will is that everything should be fine, that this child should be born, let it be born, I trust you and I will take care of him/her, no matter what the child will be like, but if it's not your will and I should not give birth to a child, then make something happen'. What happened to me was that I had a miscarriage the second time I was pregnant. That was God's will, and therefore, I'm relaxed. (Kotoranka)

When it comes to the female respondents, it is noticeable that conscience or inner voice is hugely important; as suggested by Kotoranka, she felt rewarded for respecting and appreciating the life of her unborn child. In her view, the potential risk to the health of the child or mother cannot justify abortion, which 'can lead to major disorders, including anxiety and depression'. Based on the sample, it seems that females are much more aware of the consequences of having an abortion than men, which may help us understand their rigid attitude. If we bring such an attitude closer to a religious context, we should not lose sight of the fact that, according to some sociological studies, women tend to be more religious than men (Francis, 1997; Walter & Davie, 1998).

Premarital sexual activities

The believers interviewed in both churches do not show a favourable attitude towards sexual activities before marriage. However, the reasons they give to justify their opinions mainly differ depending on gender. Female believers list womanhood, moral issues and sexually transmitted diseases as key. Accordingly, Marija—an Adventist member—emphasises the possibility of a woman humiliating herself and being excluded from their community:

Premarital sexual activity isn't okay because we shouldn't humiliate ourselves. I'm not married, and I haven't had sexual intercourse. There should be one man and one

woman in the marital union. In the village I come from, there were few premarital sexual activities. I was fairly young when I joined the Adventist Church, and religious teachings helped me refrain from having sex before marriage. (Marija)

Another interviewee states the possibility of sexually transmitted diseases and numbness of the love-related senses as her reasons to disapprove of premarital sexual experiences:

There shouldn't be sexual intercourse before marriage. I didn't engage in anything myself. Young men who change partners are likely to attract illnesses and lose the sense of love; if someone has had 20 partners, how can they be expected to worship the twenty-first one? Women who normally start dating when they want to get married should be worshipped. (Meri)

A Baptist believer has the same view. She is straightforward:

I think one should have sex only when married; it's best to have sex in marriage for the safety of both partners. (Sara)

The Seventh-day Adventist men also condemn sexual activity before marriage, but they seem more liberal than women. Their opposition to premarital sexual activities stems from their perception of family and the risk of unwanted pregnancy, which would lead to—possibly equally unwanted—marriage. Andrej outlines the strengthening of the mind and family ties as the main argument:

I had premarital relations, but I want to teach my children that such behaviour isn't good. For our mind to be strong and for our family ties to be durable, it only makes sense to have one partner throughout life. (Andrej)

In the words of another believer:

I'm inclined to believe that young people who practice premarital sexual relations do it while experiencing some kind of ecstasy, and therefore, the whole thing isn't that terrible. I was sexually active before marriage. Maybe that was wrong, but on the other hand, even in marriage, you can't be entirely sure whether you're made for each other. Once married, many young couples start having sex, then they conceive a child, then they quickly organise a wedding, and after less than a year, when the child has not even celebrated his/her first birthday, the marriage has already fallen apart. (Miloš)

What can be gathered from the interviewed Adventists and Baptists is that they generally do not support premarital sexual activities. In the words of Miloš, while 'the whole thing isn't that terrible', he and others are aware of possible risks, such as the risk of conception, without having met the respective partner in the best way. Such an approach is particularly evident in narratives that involve premari-

tal sexual activities when the 'sinners' were neither religious nor members of the church.

With the above in mind, it is interesting to note that the interviewed female believers did not have sex before marriage. While citing the Bible, Marija notes that 'the religious teachings helped [her] to refrain from having sex before marriage'. (As per Hebrews 13:4, the Bible promotes abstinence before marriage. Sex before marriage is just as wrong as adultery and other types of sexual immorality because it implies having sexual relations with someone to whom we are not married. Sex between a husband and wife is the only form of sexual intercourse that God approves.) This also suggests that religious teachings are stronger among the female compared with male interviewees, which leaves an impression of religion as a guide regulating sexual activity. When it comes to males, for the Baptist Olah, who got married young precisely because he did not want to have sex before marriage, it was his family's moral upbringing that influenced him the most:

Premarital sexual activities shouldn't be practiced. My wife and I were waiting for marriage. Many people found our decisions strange; they kept telling us that we were fools. Sexual activities as sexual activities, it's all nice and fine, but it can also have unpleasant consequences. Look at abortion. Why do young people decide to have an abortion? First, they are not ready to have a child; second, they are not financially stable enough to afford a child; third, there is family pressure, and as far as I heard, my own mother was advised to have an abortion when she was pregnant with me because she was 16. Even when she was not religious, her view was that she should give birth to her child, even if it had been easier to visit a clinic and have an abortion. Her moral consciousness taught her that life was sacred. In fact, there are reasons why God permitted these activities in marriage only, precisely for the reasons that I've just listed. Every life is given by God. If we took matters into our own hands, there'd be many abortions and clinics in our neighbourhoods, as we can see elsewhere around the world. It seems we've learned nothing so far; it won't touch our conscience. (Olah)

Taking into consideration our respondents' narratives, we can conclude that religious teachings, especially the New Testament, are key in the context of premarital sexual activities. Both Adventists and Baptists express their religiosity through the authority of the Bible. They see it as the only source of God's word, which serves to judge every Christian as well as to teach them what is needed for salvation. This illustrates a Baptist believer's standpoint on marriage and sex before marriage:

My husband and I had been dating for four and a half years, and it wasn't easy because we wanted to save ourselves for each other. However, although many Christians fail precisely on these issues, I'd say it's not impossible to restrain yourself. It takes a lot of faith and prayer, but that's how a strong character is built. (Ana)

As per our respondents, while most male Adventists did engage in premarital sexual activities, none of the male Baptists confirmed anything similar.

Non-heteronormative communities

Concerning non-heteronormativity, the believers interviewed in both churches are generally critical, with the difference being that the Adventists are more radical than the Baptists. Overall, when referring to non-heteronormative people, our respondents use words such as sin, illness and abnormality. However, the following fact is worthy of recognition: In the conversations about abortion and premarital sexual activities, the male believers of both churches are not guided solely by their religious attitude on the particular issue, but they also share some rational reasons as to why termination of pregnancy could be justified or why engagement in premarital sexual activities is not good. However, when it comes to non-heteronormativity, only religious arguments seem to matter (they are exploited by the Adventist believers, in particular). For example, the Adventist Andrej defends his standpoint by saying:

My fellow Adventists and I look at that way of life as sinful. However, this doesn't mean that the person who belongs to that part of society has no alternative. My personal view is that God created a man and a woman. If we talk about Christianity as the successor of Judaism, we only recognise the relationship between a man and a woman as a basis for a family. (Andrej)

Another Adventist argues:

It's a disease that should be treated like other diseases. More precisely, I think it's a mental disorder that can be congenital, but it can also be acquired under the influence of others. There's always something that these people have preferred, so they started doing it under the influence of their surroundings. Maybe a girl wasn't a lesbian, but she became a lesbian under the influence of a friend. (Miloš)

The importance of the Bible regarding non-heteronormativity is stressed by the following Adventist:

My attitude reflects that of the Bible, according to which such things aren't something normal. I can't respect something that contradicts the Bible, which the Bible considers abnormal. God curses such things. When Christ came to earth, he said, 'I haven't come to abolish the law, but to fulfil it'. (Meri)

A retired interviewee thinks similarly:

Such things are wrong; even God says so. I don't approve of LGBTQ marriage, either. By no means would I allow them to adopt children. Fortunately, I don't have anyone among my friends who's gay. If a friend admitted to me that he was gay, I'd say that I couldn't hang out with them anymore. (Jelena)

Whatever the believers' attitudes towards non-heteronormativity, their views concerning the possibility of marriage and adoption of children among sexu-

al minorities are increasingly discriminatory. Although research on the topic remains limited, some initial findings have been right to suggest that same-sex marriage and gay and lesbian parenting tend to be viewed more negatively than heteronormative marriages and parenting, even in Western societies (Morse et al., 2007; Perry, 2013; Perry & Whitehead, 2016b; Pew Research Center, 2017). The findings also show that religiosity is a relevant determinant of attitudes towards non-heteronormative parenting. When asked about marriage, one of our Adventist interviewees says:

I don't approve of it. If we speak from the spiritual point of view and conception of the Bible, we don't see it in the Bible, and as such, we don't support it. The Lord directed us not to let such things happen. It's strictly written in the Old Testament. (Andrej)

Indeed, the following statement confirms the importance of the Bible for the Adventist Church in discussions about non-heteronormative communities, including same-sex marriage and the adoption of children; when being asked what his opinion would be if the Bible offered nothing about the matter, Andrej responds with the following:

If it weren't included there, we should consider it differently. However, given that it's already been mentioned and written about, we must take it seriously. (Andrej)

Meri displays the following standpoint:

I don't support same-sex marriage. I don't understand public parades and declarations. If a person has a problem, let them live that way, but it's simply unacceptable that two women or two men raise a child. God created a man, Adam, in his own image, and then a woman from his rib, Eve, so that Adam would not be bored. (Meri)

When being asked about LGBTQ parenting, Andrej thinks it is a difficult question:

Because I don't support that kind of life, I can't support the adoption of children by same-sex couples, either. We cannot know if the child wants to live in a same-sex marriage if it cannot consciously decide. (Andrej)

In the view of another Adventist:

I don't approve of LGBTQ parenting. A child should be put on the right path. I've repeatedly asked myself, If gays and lesbians think that what they are doing is right, how will they survive and how will life continue? If we're all gays and lesbians, there will be no more of us. The world will be extinct in 50 years. Therefore, gays and lesbians shouldn't be allowed to adopt children since they'd raise their children in their own spirit. (Miloš)

A similar view is shared by others:

I don't approve of LGBTQ parenting. A child should have a mother and a father—a man and a woman. Many things have affected me throughout my life, some of which I like and others I don't. As a mature person, I managed to get rid of some things and some have stayed despite my efforts. With all this in mind, this kind of parenting isn't right; a child would be raised wrongly if they had two fathers or two mothers. Such an option distorts the perception of the world, family, everything. (Meri)

Female Adventists display a tougher stance than the male Adventists. On the other hand, Baptist believers, both men and women, seem to project more liberal views than Adventists, with the difference being that male Baptists possess a slightly harsher standpoint than the female Baptists. For example, a Baptist Church believer states the following:

My attitude towards the LGBTQ population is that things are neither black nor white here. These people are emotionally challenged. Thinking of them, I primarily see a person with a preference for the same sex. I think it's a choice and not a matter of birth. (...) Therefore, I imagine a person in front of me who makes bad choices in their life, but I don't condemn them. (...) I'd hang out with such people, but I don't have members of the LGBTQ population among my friends, at least as far as I know. (...) I don't support LGBTQ marriage because there's no need for that. (Danijel)

Other interviewed Baptists cite religion to justify their standpoint:

I have no problem with these people, nor with them declaring as gay. The only problem is their public exposure. I'm ready to love them since they are also people. Unfortunately, the way they think is wrong. Not only do they think that what they are doing is right, but they also try to impose it on others, which is wrong. People should love each other, but we can't love that sin—it's not natural. You may like a person of the same sex, but that doesn't mean you have to fulfil your desires. (...) I'd certainly hang out with them for the simple reason that we all need salvation to show them the love of God, but I wouldn't approve of their orientation, just as I wouldn't approve of my friend cheating on their partner. Marriage can only be between a man and a woman. (...) Marriage was created by God, and it should last from the moment you said yes before the registrar and God until the end of your life, even if it went against you. (Olah)

As already mentioned, the interviewed female believers of the Baptist Church are more flexible than men. In Sara's words:

People should have the right to live their own lives as they wish and to express love the way they want. I wouldn't forbid anything from anyone, but I don't support it; God created a man and a woman. I can't explain it, but I'm more tolerant of the relationship between two men than two women. Somehow, I hear the term gay more than the term lesbian; maybe that's the reason. (Sara)

Similarly, another female believer insists:

I don't support it, but I don't condemn it, either. I was in Denmark. I saw a guy wearing a pink lace shirt, with makeup on. It looked disgusting; it's not natural. But I won't condemn it. (...) I wouldn't reject any of my friends if I found out that they had such inclinations. We live in a world in which my daughter could tell me that she is attracted to the same sex. (...) One day, same-sex marriage will be possible here as well. (...) I'm not against adoption of children by same-sex couples; should it really happen, maybe gay couples would take better care of children than heterosexual couples. On the other hand, maybe they wouldn't set a good example for the child; the child would go through life with the conviction that such a scenario is normal. (Kotoranka)

Based on our research, although those respondents belonging to the two churches rely on religious underpinnings against non-heteronormativity to justify their attitudes, the Baptist respondents come across as less hostile. It is difficult to explain why this is so.

Conclusion

Religious affiliation is one of the greatest correlates of attitudes about sexual freedoms (Baker et al., 2020; Ellison et al., 2005; Emerson, 1996; Nie & Price, 2020; Sullins, 1999). Looking at the views of Adventist and Baptist believers in Montenegro on such issues, although the two communities' attitudes show similarities at a general level, we do notice certain differences at the individual level. This fluidity has especially been perceived when we ruled out the possibility of answering only with yes or no. Although general opinions seem to reflect messages from the Bible, individual points of view as to what our respondents support or do not support vary to some extent and depend on the situation. These variations have also been observed in other studies of a similar type (Drukman, 2001; Liebertz & Bunch, 2021; Whitehead, 2018).

Our respondents display a critical attitude towards abortion: They mostly perceive it as an act of murder. Looking at the interviewees' age and education, no obvious difference could be observed between them; still, a kind of discrepancy is evident in the gender structure of the interviewed believers. When it comes to premarital sexual activities, where a negative attitude is also present, male Adventists are more liberal than women, with some male interviewees openly saying that they had sex before marriage. This is not the case with our Baptist male respondents; in fact, no major differences could be observed between the male and female interviewees of the Baptist Church. In terms of non-heteronormative people, the believers interviewed in both churches do not have a benevolent attitude towards them. Still, as per our analysis, the Adventists come across as more conservative than the Baptists. Although among our Adventist respondents men are slightly more tolerant than women, among the Baptist group, it is the other

way around. The women's tolerant approach is evident when it comes to issues related to socialising with members of non-heteronormative communities as well as the questions of marriage and parenting.

Our research is far from exhaustive, and as such, it invites additional contributions of either a qualitative or quantitative nature. It would be interesting to compare the situation in Montenegro with that in other postsocialist states in terms of the relationship between the dominant religious denomination and religious minorities and the views of their respective believers on matters such as sexuality. Moreover, the scholarship would benefit from assessments concerning the impact of democratisation and Europeanisation on the attitude towards sexual freedoms; more precisely, because EU accession implies certain reforms, it would make sense to have some data about the extent to which such processes manage to penetrate value systems, hence providing alternatives to some largely intolerant understandings.

VLADIMIR BAKRAČ is Associate Professor of Sociology, University of Montenegro. His main research interests include the sociology of religion and political sociology. He has also examined and published about secularisation, interreligious dialogue and small religious communities.

ORCID: 0000-0002-8744-993X

BRANISLAV RADELJIĆ is Visiting Professor of European Politics, Nebrija University. His scholarly interests focus on European and Middle Eastern political and socioeconomic developments.

ORCID: 0000-0002-0497-3470

References

- Adamczyk, A. (2008). The effects of religious contextual norms, structural constraints, and personal religiosity on abortion decisions. *Social Sciences Research*, 37(2), 657–672. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2007.09.003>
- Adamczyk, A., & Hayes, B. E. (2012). Religion and sexual behaviors: Understanding the influence of Islamic cultures and religious affiliation for explaining sex outside of marriage. *American Sociological Review*, 77(5), 723–746. <https://doi.org/10.1177/0003122412458672>
- Alvaré, H. M. (2015). Religious freedom versus sexual expression: A guide. *Journal of Law and Religion*, 30(3), 475–495. <https://doi.org/10.1017/jlr.2015.21>
- American Baptist Churches. (1994, March 31). *Resolution concerning abortion and ministry in the local church*. http://religiousinstitute.org/denom_statements/american-baptist-resolution-concerning-abortion-and-ministry-in-the-local-church/
- Babst, G. A., Gill, E. R., & Pierceson, J. (Eds.). (2009). *Moral argument, religion and same-sex marriage*. Lexington Books.
- Baker, J. O., Molle, A., & Bader, C. A. (2020). The flesh and the devil: Belief in religious evil and views of sexual morality. *Review of Religious Research*, 62(1), 133–151. <https://doi.org/10.1007/s13644-020-00403-4>

- Bakioki, S., Holbruk, F., Ožandr, F., Frensis, O., & Maršal, D. (1994). *Adventistički hrišćani veruju*. Preporod.
- Bakrač, V., Vuković-Čalasan, D., Živković, P., & Šarović, R. (2020). Adventists in Montenegro: From the atheistic psychosis of socialism to the post-socialist individuation of adventism. *Religions*, 11(5), 233. <https://doi.org/10.3390/rel11050233>
- Baptist Press. (2019, June 13). *Resolutions contend for vulnerable, gospel*. <https://www.baptistpress.com/resource-library/news/resolutions-contend-for-vulnerable-gospel/>
- Barkan, S. E. (2006). Religiosity and premarital sex in adulthood. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 45(3), 407–417. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2006.00315.x>
- Barkan, S. E. (2014). Gender and abortion attitudes: Religiosity as a suppressor variable. *Public Opinion Quarterly*, 78(4), 940–950. <https://doi.org/10.1093/poq/nfu047>
- Barringer, M. N., Gay, D. A., & Lynxwiler, J. P. (2013). Gender, religiosity, spirituality, and attitudes toward homosexuality. *Sociological Spectrum*, 33(3), 240–257. <https://doi.org/10.1080/02732173.2013.732903>
- Baunach, D. M. (2011). Decomposing trends in attitudes toward gay marriage, 1988–2006. *Social Science Quarterly*, 92(2), 357–374. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2011.00772.x>
- Bilić, B. (Ed.). (2016). *LGBT Activism and Europeanisation in the post-Yugoslav space: On the rainbow way to Europe*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-57261-5>
- Bo, S., & Veber, F. (2005). *Vodič kroz terensku anketu*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Brockopp, J. E. (Ed.). (2003). *Islamic ethics of life: Abortion, war and euthanasia*. University of South Carolina Press.
- Bryman, A. (2012). *Social research methods*. Oxford University Press.
- Burdette, A. M., Ellison, C. G., & Hill, T. D. (2005). Conservative Protestantism and tolerance toward homosexuals: An examination of potential mechanisms. *Sociological Inquiry*, 75(2), 177–196. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.2005.00118.x>
- Cady, L. E., & Fessenden, T. (Eds.). (2013). *Religion, the secular, and the politics of sexual difference*. Columbia University Press.
- Cannell, C. F., & Kahn, R. L. (1968). Interviewing. In G. Lindzey & E. Aronson (Eds.), *The handbook of social psychology* (Vol. 2, pp. 526–595). Addison Wesley.
- Clements, B. (2014). Religion and the sources of public opposition to abortion in Britain: The role of 'belonging', 'behaving' and 'believing'. *Sociology*, 48(2), 369–386. <https://doi.org/10.1177/0038038513490354>
- CEDEM. (2020). *Obrasci i stepen diskriminacije u Crnoj Gori 2020*.
- Davie, G. (2007). *The sociology of religion*. Sage.
- Derks, M. (2018). Sexual and religious regimes of the self in Dutch discourses about homosexuality: A queer theological analysis and alternative. *International Journal of Public Theology*, 12(3–4), 353–378. <https://doi.org/10.1163/15697320-12341547>
- Doebler, S. (2015). Relationships between religion and two forms of homonegativity in Europe: A multilevel analysis of effects of believing, belonging and religious practice. *PLoS ONE*, 10(8), <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0133538>
- Drukman, J. N. (2001). On the limits of framing effects: Who can frame? *The Journal of Politics*, 63(4), 1041–1066. <https://doi.org/10.1111/0022-3816.00100>
- Ellison, C. G., Echevarria, S., & Smith, B. (2005). Religion and abortion attitudes among US Hispanics: Findings from the 1990 Latino National Political Survey. *Social Science Quarterly*, 86(1), 192–208. <https://doi.org/10.1111/j.0038-4941.2005.00298.x>
- Emerson, M. O. (1996). Through tinted glasses: Religion, worldviews, and abortion attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 35(1), 41–55. <https://doi.org/10.2307/1386394>
- Endsjø, D. Ø. (2011). *Sex and Religion: Teachings and Taboos in the History of World Faiths*. Reaktion Books.

- Finke, R., & Adamczyk, A. (2008). Cross-national moral beliefs: The influence of national religious context. *The Sociological Quarterly*, 49(4), 617–652.
<https://doi.org/10.1111/j.1533-8525.2008.00130.x>
- Francis, L. J. (1997). The psychology of gender differences in religion: A review of empirical research. *Religion*, 27(1), 81–96. <https://doi.org/10.1006/reli.1996.0066>
- Franzosi, R. (1998). Narrative analysis: Or why (and how) sociologists should be interested in narrative. *Annual Review of Sociology*, 24, 517–554.
<https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.517>
- Frohworth, L., Coleman, M., & Moore, A. M. (2018). Managing religion and morality within the abortion experience: Qualitative interviews with women obtaining abortions in the US. *World Medical & Health Policy*, 10(4), 381–400.
<https://doi.org/10.1002/wmh3.289>
- Gavrilović, D. (2009). Socijalna distanca u sferi rizičnog seksualnog ponašanja. In T. Stefanović Stanojević (Ed.), *Studenti, seks i droga: Rizično seksualno ponašanje studenata Univerziteta u Nišu i njihova iskustva sa narkoticima* (pp. 143–148). Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu.
- Gibson, W., & Begiato, J. (2017). *Sex and the church in the long eighteenth century*. Bloomsbury. <https://doi.org/10.5040/9781350988002>
- Gill, E. R. (2012). *An argument for same-sex marriage: Religious freedom, sexual freedom, and public expressions of civic equality*. Georgetown University Press.
<https://doi.org/10.1353/book17430>
- Godzisz, P. (2019). The Europeanization of anti-LGBT hate crime in the Western Balkans. *Crime, Law and Social Change*, 71(3), 291–306.
<https://doi.org/10.1007/s10611-019-09818-9>
- Government of Montenegro. (2013a, May 9). *Strategy for improving quality of life of LGBT persons*. <https://rm.coe.int/16801e8db7>
- Government of Montenegro. (2013b, June 22). *Predlog strategije za očuvanje i unapredjenje reproduktivnog i seksualnog zdravlja 2013–2020, s predlogom akcionog plana za period 2014–2015*.
<https://www.gov.me/en/documents/170c72a2-a5e3-4d24-88b4-3c1f19c4f7e3>
- Gross, M., Vecho, O., Gratton, E., D'Amore, S., & Green, R.-J. (2018). Religious affiliation, religiosity, and attitudes toward same-sex parenting. *Journal of LGBT Family Studies*, 14(3), 238–259. <https://doi.org/10.1080/1550428X.2017.1326016>
- Gushee, D. P. (2017). *Changing our mind*. Read the Spirits Books.
- Halmi, A. (2005). *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*. Naklada Slap.
- Hayward, G. M. (2019). Religiosity and premarital sexual behaviors among adolescents: An analysis of functional form. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 58(2), 439–458.
<https://doi.org/10.1111/jssr.12588>
- Ipsos. (2022). *Istraživanje javnog mnjenja o percepciji prema LGBTIQ osobama*. https://media.cgo-cce.org/2022/06/LGBTIQ-sloboda-bez-etiketa_Istrazivanje-javnog-mnjenja-F.pdf
- Jäckle, S., & Wenzelburger, G. (2015). Religion, religiosity, and the attitudes toward homosexuality: A multilevel analysis of 79 countries. *Journal of Homosexuality*, 62(2), 207–241. <https://doi.org/10.1080/00918369.2014.969071>
- Jakobsen, J. R., & Pellegrini, A. (2003). *Love the sin: Sexual regulation and the limits of religious tolerance*. New York University Press.
- Johansson, W., & Percy, W. A. (1996). Homosexuality. In V. L. Bullough & J. A. Brundage (Eds.), *Handbook of medieval sexuality* (pp. 155–189). Garland.
- Johnson, P., & Vanderbeck, R. M. (2014). *Law, Religion and Homosexuality*. Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203427507>
- Jones, S. (1985). Depth interviewing. In R. Walker (Ed.), *Applied qualitative research* (pp. 45–55). Gower Publishing.

- Jovanović, M. (2010). Meni je on super drug: O religioznosti i seksualnosti lezbejke iz Niša. *Godišnjak za sociologiju*, 6(6), 75–87.
- Jovanović, M. (2013). Silence or condemnation: The Orthodox Church on homosexuality in Serbia. *Družboslovne razprave*, XXIX(73), 79–95.
- Jovanović, M. (2016a). Revitalized Orthodoxy and LGBT people in contemporary Serbia. *Facta Universitatis*, 15(2), 83–92.
- Jovanović, M. (2016b). *Identitet, religioznost, seksualnost: Problem identiteta religioznih LGBT osoba u Srbiji*. Mediterran Publishing.
- Jovanović, M., & Krstić, N. (2020). Fellow travelers from Serbia: LGBT-identified persons and the church in the process of Europeanization. *Facta Universitatis*, 19(1), 27–44. <https://doi.org/10.22190/FUPSPH2001027>
- Jung, G. (2016). Does transnational experience constrain religiosity? Korean Evangelical women's discourse on LGBT persons. *Religions*, 7(10). <https://doi.org/10.3390/rel7100124>
- Juventas. (2012, December 1). *Report: Montenegro*. https://www.ilga-europe.org/sites/default/files/Attachments/montenegro_monitoring_implementation_of_the_coe_recommendation_-_27_12_2012.pdf
- Kalezić, D., & Brković, Č. (2016). Queering as Europeanisation, Europeanisation as queering: Challenging homophobia in everyday life in Montenegro. In B. Bilić (Ed.), *LGBT activism and Europeanisation in the post-Yugoslav space: On the rainbow way to Europe* (pp. 155–178). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-57261-5_6
- King, G., Keohane, R. O., & Verba, S. (1994). The science in social science. In G. King, R. O. Keohane, & S. Verba (Eds.), *Designing social enquiry: scientific inference in qualitative research* (pp. 3–33). Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400821211>
- Kostić, A. (1961). Homoseksualnost. In A. Šerčer (Ed.), *Medicinska enciklopedija, Tom 5* (pp. 133–139). Leksikografski zavod FNRJ.
- Krueger, J. (2013). The road to disbelief: A study of the atheist de-conversion process. *Journal of Undergraduate Research*, XVI, 1–9.
- Lawrence, R. J. (2007). *Sexual liberation: The scandal of Christendom*. Praeger Publishers. <https://doi.org/10.5040/9798216013648>
- LeDrew, S. (2013). *Scientism, humanism, and religion: The new atheism and the rise of the secular movement* [PhD dissertation]. University of York.
- Liebertz, S., & Bunch, J. (2021). Backfiring frames: Abortion politics, religion, and attitude resistance. *Politics and Religion*, 14(3), 403–430. <https://doi.org/10.1017/S1755048320000310>
- Liviatan, O. (2012). From abortion to Islam: The changing function of law in Europe's cultural debates. *Fordham International Law Journal*, 36(1), 93–135. <http://www.tinyurl.com/y47su5m9>
- Lizotte, M.-K. (2015). The abortion attitudes paradox: Model specification and gender differences. *Journal of Women, Politics and Policy*, 36(1), 22–42. <https://doi.org/10.1080/1554477X.2015.985151>
- Marković, P. J. (2007). Seksualnost između privatnog i javnog u 20. veku. In M. Ristović (Ed.), *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku* (pp. 101–128). Clío.
- Matthews, M. A., & Mazzocco, P. J. (2017). Perceptions of religious hypocrisy: When moral claims exceed moral action. *Review of Religious Research*, 59(4), 519–528. <https://doi.org/10.1007/s13644-017-0307-4>
- McDowell, M. G. (2011). Sexual ethics. In J. A. McGuckin (Ed.), *The encyclopaedia of Eastern orthodox Christianity* (pp. 570–572). Wiley-Blackwell.
- Merino, S. M. (2013). Contact with gays and lesbians and same-sex marriage support: The moderating role of social context. *Social Science Research*, 42(4), 1156–1166. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2013.02.004>

- Moberg, D. O. (1987). Holy masquerade: Hypocrisy in religion. *Review of Religious Research*, 29(1), 3–24. <https://doi.org/10.2307/3511949>
- Morse, C. N., McLaren, S., & McLachlan, A. J. (2007). The attitudes of Australian heterosexuals toward same-sex parents. *Journal of GLBT Family Studies*, 3(4), 425–455. https://doi.org/10.1300/J461v03n04_04
- Nie, F., & Price, A. (2020). Is safe space safe? Being gay and college faculty across religious moral communities. *Journal of Beliefs & Values*, 42(2), 205–222. <https://doi.org/10.1080/13617672.2020.1816398>
- Ognjenović G., & Jozelić, J. (Eds.). (2014). *Politicization of religion and the power of state, nation, and faith: The case of former Yugoslavia and its successor states*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9781137477866>
- Olson, L. R., Cadge, W., & Harrison, J. T. (2006). Religion and public opinion about same-sex marriage. *Social Science Quarterly*, 87(2), 340–360. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2006.00384.x>
- Perry, S. L. (2013). Multiracial church attendance and support for same-sex romantic and family relationships. *Sociological Inquiry*, 83(2), 259–285. <https://doi.org/10.1111/soin.12005>
- Perry, S. L., & Whitehead, A. L. (2016a). Religion and public opinion toward same-sex relations, marriage, and adoption: Does the type of practice matter? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 55(3), 637–651. <https://doi.org/10.1111/jssr.12215>
- Perry, S. L., & Whitehead, A. L. (2016b). Religion and non-traditional families in the United States. *Sociology Compass*, 10(5), 391–403. <https://doi.org/10.1111/soc4.12370>
- Pew Research Center. (2017, November 8). *Orthodox Christianity in the 21st century*. <https://www.pewresearch.org/religion/wp-content/uploads/sites/7/2017/12/Orthodoxy-II-FULL-REPORT-12-5.pdf>
- Radelić, B. (2015). From Brussels to Belgrade: Challenges in conducting research and constructing explanations of the collapse of Yugoslavia. *International Journal of Qualitative Methods*, 14(5), 1–10. <https://doi.org/10.1177/1609406915621382>
- Radelić, B., & Topić, M. (Eds.). (2015). *Religion in the post-Yugoslav context*. Lexington Books.
- Ravitch, F. S. (2016). *Freedom's edge: Religious freedom, sexual freedom, and the future of America*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316670057>
- Regnerus, M. D., & Smith, C. (1998). Selective deprivatization among American religious traditions: The reversal of the great reversal. *Social Forces*, 76(4), 1347–1372. <https://doi.org/10.1093/sf/76.4.1347>
- Ruiu, G., & Gonano, G. (2020). Religious barriers to the diffusion of same-sex civil unions in Italy. *Population Research and Policy Review*, 39(6), 1185–1203. <https://doi.org/10.1007/s11113-020-09613-8>
- Šćepanović, L. (2017, November 20). Priča o neželjenim devojčicama. *Radio Free Europe*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/nezeljene-djevojke-selektivni-abortioni/28864851.html>
- Šćepanović, L. (2022, May 17). Posle pola vijeka od prava na abortus u Crnoj Gori pravi se pitanje. *Radio Free Europe*. <https://www.slobodnaevropa.org/a/31855117.html>
- Scheitle, C., & Adamczyk, A. (2009). It takes two: The interplay of individual and group theology on social embeddedness. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 8(1), 16–29. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01427.x>
- Scott, J. W. 2018. *Sex and secularism*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400888580>
- Seidman, I. (2006). *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences* (3rd ed.). Teachers College Press.
- Seventh-day Adventist Church. (2012, October 17). *Homosexuality*. <https://www.adventist.org/official-statements/homosexuality/>

- Seventh-day Adventist Church. (2019, October 16). *Statement on the biblical view of unborn life and its implications for abortion*. <https://www.adventist.org/official-statements/statement-on-the-biblical-view-of-unborn-life-and-its-implications-for-abortion/>
- Seventh-day Adventist Theological Seminary. (2015). *An understanding of the biblical view on homosexual practice and pastoral care*. Book 27. <http://digitalcommons.andrews.edu/sem-books/27>
- Shah, T. S., Farr, T. F., & Friedman, J. (2016). *Religious freedom and gay rights: Emerging conflicts in the United States and Europe*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780190600600.001.0001>
- Silber Mohamed, H. (2018). Embryonic politics: Attitudes about abortion, stem cell research, and IVF. *Politics and Religion*, 11(3), 459–497. <https://doi.org/10.1017/S175504831800010X>
- Šipka, D. (2011). *Rečnik opscenih reči i izraza*. Prometej.
- Slootmaeckers, K., Touquet, H., & Vermeersch, P. (Eds.). (2016). *The EU enlargement and gay politics: The impact of Eastern enlargement on rights, activism and prejudice*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-48093-4>
- Spasić, I. (1990). *Gay potkultura i društvena kontrola homoseksualnosti* [UG dissertation]. University of Belgrade.
- Spektra. (2018). *Montenegro: Report on the implementation of the Council of Europe Committee of Ministers Recommendation CM/REC(2010)5 on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity*. <https://tgeu.org/wp-content/uploads/2018/10/COE-Report-Oct18-Montenegro.pdf>
- Smith, J. M. (2013). Creating a godless community: The collective identity work of contemporary American atheists. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 52(1), 80–99. <https://doi.org/10.1111/jssr.12009>
- Steffens, M. C., & Wagner, C. (2004). Attitudes toward lesbians, gay men, bisexual women, and bisexual men in Germany. *Journal of Sex Research*, 41(2), 137–149. <https://doi.org/10.1080/00224490409552222>
- Sullins, P. D. (1999). Catholic/Protestant trends on abortion: Convergence and polarity. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38(3), 354–369. <https://doi.org/10.2307/1387757>
- Swinton, J., & Brock, B. (Eds.). (2018). *A graceful embrace: Theological reflections on adopting children*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004352902>
- Taylor, Y., & Snowdon, R. (Eds.). (2018). *Queering religion, religious queries*. Routledge.
- Uecker, J. E. (2008). Religion, pledging, and the premarital sexual behavior of married young couples. *Journal of Marriage and Family*, 70(3), 728–744. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2008.00517.x>
- Walter, T., & Davie, G. (1998). The religiosity of women in the modern west. *British Journal of Sociology*, 49(4), 640–659. <https://doi.org/10.2307/591293>
- Wengraf, T. (2001). *Qualitative research interviewing: Biographic narratives and semi-structured methods*. Sage. <https://doi.org/10.4135/9781849209717>
- Whitehead, A. L. (2018). Religious organizations and homosexuality: The acceptance of gays and lesbians in American congregations. *Review of Religious Research*, 55(2), 297–317. <https://doi.org/10.1007/s13644-012-0066-1>
- Yamane, D. (2000). Narrative and religious experience. *Sociology of Religion*, 61(2), 171–189. <https://doi.org/10.2307/3712284>
- Yip, A. K. T. (2005). Queering religious texts: An exploration of British non-heterosexual Christians' and Muslims' strategy of constructing sexuality affirming hermeneutics. *Sociology*, 39(1), 47–65. <https://doi.org/10.1177/0038038505049000>
- Yousaf, O., & Gobet, F. (2013). The emotional and attitudinal consequences of religious hypocrisy: Experimental evidence using a cognitive dissonance paradigm. *Journal of Social Psychology*, 153(6), 667–686. <https://doi.org/10.1080/00224545.2013.814620>

K pětadesátinám Jiřího Večerníka

Pětadesátka je požehnaný věk. Jeho dožití není ani tolik zásluhou oslavence, je to dar či štěstí, obzvláště dochází-li k tomu ve zdraví a při síle. Z necelých sto osmdesáti osobností pojatých do *Slovníku českých sociologů* to dosud bylo dáno třem desítkám. T. G. Masaryk mohl teprve v tomto věku rezignovat na prezidentský úřad – tělesně vyčerpaný, s kognitivními výpadky, prakticky hluchý. Být v takovém stáří intelektuálně aktivní, a dokonce vědecky činný se rovná zázraku. Kategorii o sobě, asi jako když Tomáš Akvinský definoval tři formy pohybu (změny): pohyb v prostoru, růst a transsubstanciace, přičemž poslední typ má jediný příklad, proměnu živlů při mši. Takový zázrak se ovšem neděje sám o sobě, ani z vnějších příčin či pouhého obdarování, je při něm třeba boholidské synergie: bez obrovského osobního úsilí akademika požehnaného věku by to možné nebylo.

© Archiv SOÚ AV ČR

Jiří Večerník

Zázrakem tohoto druhu je vrcholná kariéra letos na jaře jubilujícího Jiřího Večerníka. Osobnosti natolik známé, že netřeba představovat jeho život a dřívější zásluhy, alespoň letmo a nedostatečně vzpomenuté u příležitosti dřívějších výročí, a můžeme se plně soustředit jenom na to, co na poli vědy vykonal ve věku, kdy jeho vrstevníci – v ideálním případě – užívají vycházek, zaslouženého odpočinku a rozmazlování svých (pra)vnučat.

Uvolniv místo jiným, v deváté dekádě svého života Jiří již jen dokončoval poslední vlastní projekt Grantové agentury, avšak rezignoval-li takto na nejvyšší domácí soutěž, „stříhnul“ si alespoň menší samostatný výzkum pod hlavičkou Hlávkovy nadace (jeho výsledkem je monografie *Sociální struktura a střední třída v České republice a střední Evropě*, 2025). Vedle toho byl platným členem projektových týmů Dany Hamplové, Martiny Mysíkové a Zdeňka R. Nešpora a po jejich skončení se zapojil do nejnovějších operačních programů J. A. Komenského. Tomu odpovídá jeho publikační činnost, kromě již uvedené monografie reprezentovaná mezinárodně významnou knihou *Social Stratification in Central Europe: Long-term Developments and New Issues* (Springer, 2022), autorským podílem na čtyřech článcích v databázi Web of Science a dalšími texty. Za posledních pět let psal do šesti různých mezinárodních časopisů. Jde o vědecký výkon, jehož nedosahuje devět desetin mladších kolegů v tzv. aktivním věku, přičemž oslavencovy

kvality rozhodně neumenšuje skutečnost, že přitom mohl zúročit široký rozhled, celoživotní úsilí a poznatky.

Neméně obdivuhodná je tematická šíře těchto projektů a publikací. Od mzdové a příjmové diferenciace přes subjektivně zakoušené hodnoty, výzkum střední třídy a její úlohy v demokratické společnosti až po studium životní úrovně a dějiny sociologie. Jiří se také celoživotním obloukem vrátil k tématu, jímž v týmu Pavla Machonina v šedesátých letech minulého století začínal: k výzkumu sociální stratifikace. Pustil se přitom jednak do málo studovaných oblastí stratifikace a mobility, ale současně i do přehledu a zhodnocení celého více než padesátiletého výzkumného úsilí v této oblasti ve střední a východní Evropě. Namísto pamětnických klišé přitom nabízí hluboký analytický ponor a originální cesty, usvědčující mainstreamové přístupy z povrchnosti a rutiny.

Nedosti na tom, Jiří Večerník stále aktivně participuje také na životě akademické komunity, a dokonce zvládá – což je zvlášť obdivuhodné – osobní účast na nejrůznějších schůzích projektových týmů, poradách výzkumného oddělení i na celoustavních shromážděních. Vyplňuje formuláře a podvoluje se dalším méně radostným, avšak stále hojnějším kratochvílím vědeckého života. Nezanedbává pro to však ani sociologické debaty u kavárenského stolku, které mu jsou přirozeně bližší. Neodmítá ani posuzování pro stále širší okruh vědeckých časopisů, ačkoli témata studií se z celoživotní perspektivy zdají mnohdy odtážitá, artificální a donekonečna opakovaná, zatímco skutečně zásadní problémy současného světa leží někde úplně jinde.

Jeho mysl zaměstnávají právě tato velká témata, na něž ostatní „zapomněli“, která odsunuli kvůli nedostatku dat, metodologickým problémům nebo z čiré pohodlnosti. Zůstanu-li jen u české společnosti a jenom u některých z nich: Proč myslíme postsocialisticky, ačkoli historicky patříme na Západ? Proč tolik lidí volí Babiše, i když to ani pro ně samotné není výhodné? Kam mizí střední třída a rodí-li se nějaká nová? Jak vnímáme minulost? Žijeme opravdu v době postfaktické? Překonal někdo Ježka v invenci a kompozici? – dál nechť si čtenář dosadí sám, přičemž si může být jist, že Jiří Večerník nepochybně uvažoval alespoň o tom, zda o příslušném tématu vůbec stojí za to uvažovat.

Sociologická imaginace si v jeho myšlení podává ruku se sociální pokorou, s neutuchajícím úsilím společnosti porozumět a lepším poznáním pomoci, i když výhledy nejsou právě optimistické a aktuální světový vývoj se zdá spíš regresem. Jiřímu k těmto postojům nejspíš pomáhá fakt, že nezávisle na významu témat i kvalitě vlastní práce sociologii vůbec a své dílo zvlášť bral vždycky s humorem a dostatečným nadhledem. Stal se sociologem, „aby nemusel brzo vstávat“, a tento přístup celoživotně kultivoval do té míry, že výsledkem je výjimečná, ba zázračná akademická tvorba i v kmetském věku.

Proto nezbyvá než popřát: Jirko, ať Ti to vydrží co nejdéle, nejenom pro Tvou vlastní radost, zábavu a naplnění, ale pro poznání a dobro nás všech!

Zdeněk R. Nešpor
Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha
zdenek.nespor@soc.cas.cz

Jiří Šubrt, Jiří Vinopal, Martin Vávra:

Když se řekne veřejné mínění...

Praha, Nakladatelství Karolinum 2024

(edice Studijní texty), 138 s.

Je až překvapivé, jak dobře byl autory název pro knihu zvolen. Kdyby byl název jen o trochu jiný, např. *Co je to veřejné mínění?*, pak by styl sepsání a vysvětlování již neodpovídal titulu. Poměrně na škodu je představení autorů, Jiřího Šubrt, Jiřího Vinopala a Martina Vávry, ponecháno až na konec knihy (v rámci tištěné verze). Kdyby jejich medailonky zaujímaly jednu stránku před samotným začátkem textu, jeho konstrukce by dávala větší smysl a čtenář by mohl o trochu více předpokládat, na co bude na dalších stranách kladen důraz. V rámci zmíněných medailonků se mimo jiné dozvíme, že: Jiří Šubrt se věnoval problematice výzkumu veřejného mínění, času a historického vědomí; Jiří Vinopal se odborně zaměřuje na metodologii dotazníkových šetření, dlouhodobý monitoring kvality pracovního života, zkoumání veřejného mínění; Martin Vávra se zabývá managementem a archivací dat ze sociologických výzkumů a metodologií výzkumů společnosti, včetně výzkumů veřejného mínění, a že mezi témata jeho sociologického zájmu patří také sociologie společenských hodnot a dějiny sociologického výzkumu (s. 138).

Letmý pohled na obsah (s. 5–6) odhalí, že kniha je více či méně rozdělena do úvodu, pěti bloků textů a závěru. Zajímavým aspektem obsahu jsou závorky v názvech kapitol 2 a 3 se slovem „především“, což trochu předznamenává, že ne vše v rámci tématu i textu je jednoznačné, a tak není možné strukturu knihy vystavět pevně. Text samotný zabírá na první pohled „pouhých“ 119 stran. Je rozdělen do výše zmíněných kapitol a ty ve většině do několikastránkových podkapitol. Délka podkapitol ulehčuje samotné čtení a rozhodně se nejedná o náročný a těžkopádný text, který by člověk musel číst v naprostém soustředění.

Důležitost úvodů knih bývá často přehlížena, proto je tato část recenze věnována právě jemu, konkrétně autory stanoveným cílům, představení tématu, zmínce o již existující literatuře v ČR a cílové skupině. V úvodu se čtenář dozví, že veřejné mínění je mnohem více než pouhá čísla vytvořená na základě dotazníkových průzkumů. Jedná se o velmi komplexní problematiku, na kterou je možné nahlížet skrze optiky např. filozofie, psychologie, politologie a sociologie. Toto velmi nesourodé chápání problematiky veřejného mínění tak vede nejen k akademickým potížím s uchopením tématu, ale také k pomyslnému nepochopení širokou veřejností. Z výše zmíněných disciplín vyplývá, že na veřejné mínění je možné nahlížet teoreticky/filozoficky a prakticky/empiricky. Autoři s tímto problémem počítali, a tak je již v úvodu zmíněno, že kniha bere v potaz více možných přístupů k tématu a zmiňuje je v co možná nejpřirozenějších kombinacích. Část úvodu (první kapitola) patří nastínění obsahu celého textu. Text řeší teoretické a empirické přístupy k veřejnému mínění napříč dějinami od antiky

k sociálním sítím a připomene i historii výzkumu veřejného mínění v českých dějinách. Následně je prezentován výčet s tématem souvisejících knih od roku 1948 se zmínkou, že jedním z důvodů, proč kniha vznikla, je nejen rozšíření tohoto seznamu, ale také potřeba aktualizovat informace, protože poslední kniha podobného zaměření vyšla v ČR roku 2010. Poslední část patří cílové skupině, kterou je nejen odborná a laická veřejnost, ale především vysokoškolští studenti sociálních věd, kteří by text měli chápat jako pestré shrnutí informací souvisejících s tématem a také jako připomenutí dřívějších výzkumů.

Druhá kapitola, „Veřejné mínění (především) jako předmět teoretické reflexe“, seznámí s celou řadou historických úvah o konceptech, které veřejné mínění připomíná či které sloužily jako výchozí body pro pozdější (empirické) výzkumníky. Začátek kapitoly vezme čtenáře skrze podkapitoly na pomyslnou cestu časem, která začíná otázkou, zda tento fenomén existoval ještě před vymyšlením označení „veřejné mínění“, nebo jestli doprovázel lidstvo od nepaměti (s. 11)? Pro čtenáře je však zásadní, že s různými teoriemi se pracuje od 18. století a že jsou navázány na emancipační a politické tendence tehdejší společnosti, ale s určitými prvky je nutné počítat již od antiky. Právě některými koncepty, které se zachovaly od antiky, tato kapitola skutečně začíná a čtenář se např. dozví, jaký je historický vývoj „fámy“ a co to byl/je „hlas lidu“. Další podkapitoly pojednávají o teoretických/filozofických otázkách spojených s fenoménem veřejného mínění. Konec 19. století a hlavně pak století 20. přináší nové teoretické pohledy na veřejné mínění. S tím jsou také spojena slova, která používáme dodnes, jako třeba masa, dav a veřejnost. Dále kapitola např. vysvětluje vztah mezi veřejností a elitami v době masových médií, což povede k dalším termínům, a to publikum, dav a shluk. Poslední strany jsou pak věnovány konceptům jako „rozdíly mezi veřejným míněním a míněním obyvatel“ nebo „vztahy mezi veřejnostmi, veřejným míněním, politikou a komerční oblastí“. Autoři však nezapomněli na konci zmínit téma influencerů, které je ve velkém kontrastu se začátkem kapitoly a jen ukazuje, že tento fenomén vždy bude ve vývoji. Pouhých 30 stran dlouhý text je nabitý informacemi a jmény. Pozitivem i problémem je však rychlost, jakou autoři témata rozebírají, pokud opravdu chtěli oslovit nejen studenty, ale i širokou veřejnost. Je dobře, že podkapitola čtenáře minimálně seznámí s celou řadou termínů, které budou důležité v další, empirické kapitole. Zmíněná rychlost prezentace informací je také výhodou, pokud má člověk možnost druhou a třetí kapitolu číst v krátkém časovém rozestupu, protože spousta informací začne dávat hlubší smysl s empirickou stránkou fenoménu.

Třetí kapitola, „Veřejné mínění (především) jako předmět empirického výzkumu“, je skoro ještě o polovinu kratší než kapitola předchozí, ale čtenářům z řad široké veřejnosti bude bližší. Podstatným milníkem pro výzkumy, i pro tuto knihu, je představení „výběrového šetření“ jako výzkumné metody, která od konce 19. století ovlivnila mnoho oborů. Dalším milníkem je pak „Gallup poll“ a jeho následné rozšíření o kvalitativní a kvantitativní metody. Na závěr tohoto shrnutí je příhodné zmínit, že metody z konce 19. století a pak hlavně první poloviny století následujícího se sice stále upravují a zdokonalují, ale používají se dodnes (s. 53).

Čtvrtá kapitola, „Počátky výzkumu veřejného mínění v Česku“, je nejkratší, má všehpřijímající název a obsahově se podobá mnoha jiným příběhům, které většina Čechů zná. Čtenář se v předchozích dvou kapitolách dozvěděl, že nedemokratické režimy výzkum veřejného mínění buď zneužívají, nebo jej potlačují, což se stalo i v Československu. Kapitola představí výzkumy veřejného mínění v ČSR v meziválečném období, pak jen krátce v období třetí republiky a následně krátce zmíní výzkumy až po roce 1989. Část textu tvoří medailonek Dr. Čeňka Adamce, kterého autoři představují jako přední postavu českého výzkumu veřejného mínění.

Pátá kapitola, „Reflexe veřejného mínění v kontextu sociálních jevů a procesů v moderních společnostech“, pojednává o konceptech, které široká veřejnost zná primárně z médií, např. totalitarismus a masová komunikace, rozhlasová hra Válka světů, Agenda-setting, framing, gatekeeping, spirála mlčení, a ze začátku knihy se „vrátil“ koncept fámy. Konkrétně u fámy se autoři ptají, zda podobné termíny (dezinformace, hoax, konspirační teorie) jsou pouze fámy s jiným jménem, nebo něco odlišného? Kapitola je důležitá právě v tom, že čtenáři dává více kontextu a umožňuje mu propojit mnoho informací, které se dozvěděl v předchozích kapitolách a dále je zná z médií.

Poslední kapitola, „Současnost empirického zkoumání veřejného mínění“, v mnohém navazuje na kapitolu třetí a velkou část jejího prostoru autoři věnovali dotazníkovému šetření. Také zdůrazňují nové výzvy v podobě myšlenkových vůdců a sociálních sítí. Mimo představení metod, které čtenář z široké veřejnosti pravděpodobně v životě mnohokrát nevyzkouší, autoři přímo zdůrazňují, jak je možné právě pro zástupce široké veřejnosti odhadnout, zda byl výzkum prováděn kvalitně. V kapitole je dále zmíněno, jak probíhají výzkumy veřejného mínění ve světě, jak jsou v ČR a ve světě uchovávána data a metadata z výzkumů nebo např. jak prezentace dat může ovlivnit vnímání publika (framing).

V závěru jsou reflektovány otázky, které si pozorný čtenář mohl klást již při čtení druhé poloviny knihy, a to jak to bude s výzkumem veřejného mínění do budoucnosti? Jisté je jen tolik, že takové výzkumy budou pravděpodobně více a více mířit do online prostředí, ale samozřejmě nic není jisté, jak sami autoři zmiňují, v roce 2019 si skoro nikdo nepomyslel, že další roky budou určovány epidemií a letům následujícím budou dominovat vážné vojenské konflikty, ekonomické krize a ohrožení demokracie (s. 124). Samotný konec závěru je pak věnován veřejnému mínění a demokracii, a jak se mění jejich vztah v době, kdy je demokracie v ohrožení.

Autoři velmi dobře zvolili způsob, jakým byla kniha „vyprávěna“. Pro čtenáře z široké veřejnosti bude pravděpodobně kapitola „Veřejné mínění (především) jako předmět teoretické reflexe“ velmi cizí. Kdyby byla kniha vystavěna obráceně, tedy že by začínala dnešní problematikou a jednotlivé jevy sledovala do minulosti, tak by byla nesmírně „zmatená“. Pro studenta sociologie, nebo jiného oboru, který se s veřejným míněním potýká, je kniha nesmírně příjemným čtením, které nejen připomíná a shrnuje, ale také obohacuje. Od antiky po sociální sítě, od papírových dotazníků a rozhovorů až po online prostředí – toto všech-

no se podařilo jasně a přehledně dostat na „pár“ stran a to je nesmírný úspěch sám o sobě. Kniha jednoznačně patří do knihovny každého studenta, který po ni může kdykoliv rychle sáhnout. Cílem může být seminární práce nebo panická příprava na zapomenutou zkoušku. Na obojí se kniha velmi dobře hodí a informace se v ní hledají opravdu rychle a příjemně.

Filip Byrtus
Metropolitní univerzita Praha
byrtf7ax@student.mup.cz

**Dušan Janák a kolektiv: Česká společnost poodhalena:
Důležitá fakta o našem životě v první čtvrtině 21. století**

Mendelu, Brno 2024, 186 s. (online pdf)
<https://doi.org/10.11118/978-80-7509-974-7>

Kniha Dušana Janáka a kolektivu autorů a autorek představuje Českou republiku z hlediska vybraných sociálních, ekonomických a demografických témat v posledních 25 letech. Časový záběr některých prezentovaných trendů jde nicméně ještě dále do minulosti. Jedná se o témata spojená s populačním vývojem a migrací, zdravím a životním prostředím, sociálními strukturami, vzděláním, politikou a kriminalitou. Jednotlivá témata jsou rozpracována do samostatných tematických částí, kterých se ujali různí autoři. Každá z kapitol sumarizuje poznatky napříč statistickými údaji a knižními či časopiseckými publikacemi. Dostáváme tak v rámci jedné publikace základní vhled do daného tématu včetně jeho proměn v čase. Všechny kapitoly mají podobnou strukturu a lze je číst buď jednotlivě (v případě, že se zajímáme pouze o vybrané téma), nebo za sebou – lineárně. Ve většině kapitol jsou reflektovány regionální rozdíly v rámci ČR, a to proto, že význam regionů v rámci diferenciací kvality života v posledních 25 letech nabývá na síle. Kniha navazuje na tradici sumárního psaní o stavu české společnosti a pokračuje v linii dvou předchozích, podobně zaměřených publikací. První z nich byla kniha Iva Možného *Česká společnost: Nejdůležitější fakta o kvalitě našeho života* (Portál, 2002). Na ni pak navázala editovaná kniha Dana Ryšavého a Davida Fiedora *Fakta a trendy v současné české společnosti: jak se neztratit v datech* (Nakladatelství Karolinum, 2023). Tyto knihy spojuje stejná autorská motivace: aby bylo možné na sociální fenomény sociálně-politicky reagovat, je nezbytné je nejprve zevrubně popsat a analyzovat.

První kapitola knihy představuje téma kvality života. Vymezuje jej ze subjektivního a objektivního pohledu. Subjektivní pohled se zaměřuje na individuální prožívání života. V obecné rovině se jedná o životní spokojenost, která je indikována individuálním hodnocením dimenzí, jako je zdraví, psychika, fyzický stav nebo emocionální rozpoložení. Objektivní pohled se naopak zaměřuje na

fakta, která s individuálním stavem člověka nemusí nutně souviset (materiální bohatství, ekonomický příjem, dostupnost služeb, kvalita lékařských služeb či životního prostředí). Druhá kapitola se zabývá populačním vývojem a migrací v ČR. Její první část se věnuje přehledu jednotlivých demografických indikátorů charakterizujících českou populaci (porodnost, plodnost, potratovost, sňatečnost, rozvodovost), druhá část je zaměřena na migraci v ČR, a to na základě statistických dat a postojů k ní identifikovaných pomocí surveyových (výběrových) dat. Třetí kapitola zkoumá zdravotní stav české populace a k tomu doplňuje údaje o životním prostředí. V této kapitole najde čtenář také informace o nehodovosti na silnicích, pracovních neschopnostech a úrazech (což však působí v rámci této kapitoly trochu neorganicky), dále pak kapitola obsahuje informace o sebevražednosti a životním prostředím. Čtvrtá kapitola se zabývá sociální strukturou a jejími proměnami. Vedle dnes standardně používaného konceptu ESeC (Evropská socioekonomická klasifikace zaměstnání) její autoři shrnují také výsledky kulturologické tradice v třídní analýze a představují typické třídy pro ČR. Nakonec shrnují majetkové a příjmové rozdíly a diskutují problém sociálního vyloučení s ohledem na regionální diverzitu ČR. Pátá kapitola je zaměřena na stav vzdělání. Jedná se o popis vzdělávací soustavy z hlediska základních statistických údajů (počty studujících v jednotlivých stupních studia, regionální a genderové rozdíly, testování žáků a žákyň a jejich úspěšnost, financování školství). Šestá kapitola se soustřeďuje na politiku a občanskou participaci. Nabízí přehled občanských sdružení (včetně neziskového sektoru), vývoj občanské a politické participace na základě dotazníkových šetření a nakonec diskutuje téma důvěry mezi lidmi, která souvisí s politickou situací a stavem demokracie. Poslední, sedmá kapitola knihy je zaměřena na vývoj kriminality, penologie a vězeňství. Všechny kapitoly obsahují přehledná závěrečná shrnutí, doplněná o otázky k představenému tématu a použitou literaturu, se kterou čtenář či čtenářka může dále pracovat.

Z hlediska věcného jsou některé kapitoly více explanační – jejich empirická zjištění jsou zasazena do sociologických konceptů a teorií (např. čtvrtá kapitola), jiné jsou především deskriptivní, bez ambice na širší konceptuální zářamování (např. druhá kapitola). Seznam literatury na konci každé kapitoly může někdo považovat za výhodu, avšak pro přehlednost použitých zdrojů bych osobně preferovala jednotný seznam literatury na konci knihy. Kniha je napsána svěžím a čtivým jazykem, občas se v ní však vyskytnou některé terminologické nepřesnosti (např. na str. 13 se hovoří o naději na dožití, správně má být však naděje dožití, na str. 17 se píše o grafu, který ilustruje vývoj do roku 2028, ale čtenář tento graf v knize nenajde). Bylo by také vhodné v každé kapitole systematicky dodržet definici všech používaných odborných termínů a konceptů. Zvláště proto, že má-li být kniha určena širší veřejnosti, ne vždy je jasné, co dané koncepty znamenají. V některých kapitolách jsou také nadužívány zkratky atd. či apod., které jsou však zbytečné, protože jsou věcně nicneříkající. Grafy a tabulky jsou v rámci kapitol přehledné, nicméně hlavně grafy nemají stejný vizuální styl a řada z nich je přetištěna z publikačních přehledů Českého statistického úřadu.

Jaká témata v knize chybějí? Je jasné, že autoři byli nuceni témata vybírat, jelikož žánr knihy má své limity a není možné postihnout všechna témata, která

by bylo vhodné v české společnosti v minulých 25 letech reflektovat. Nicméně téma etnicity spojené s romskou populací, a zvláště s jejím sociálním znevýhodněním, by si kniha jistě zasloužila zařadit. Tato kapitola by totiž vypovídala nejen o romské menšině, ale také o proměně etnické tolerance většinové populace. Stejně tak by bylo vhodné do knihy doplnit samostatnou kapitolu o sebevražednosti a jejím vývoji (částečné informace o ní jsou součástí třetí kapitoly, o zdraví), sociální mobilitě a nerovnosti vzdělanostních šancí podle sociálního původu (zvláště s ohledem na to, jak nedostatečně jsou tato témata reflektována v české politice).

Je dobře, že kniha o stavu české společnosti byla v dílně Dušana Janáka zrealizována. Jedná se nejen o významný tvůrčí počín, který přispívá k poznání české společnosti v minulých 25 letech, ale především autoři a autorky v duchu dobré sociologické tradice ukazují, že znalost nadindividuálních struktur, které formují naše životy, je stejně důležitá jako individuální prožívání sociální reality každého z nás.

Laura Fónadová

Ekonomicko-správní fakulta, Masarykova univerzita, Brno

laura@econ.muni.cz

**Ivan Langr: *Systémová korupce v Česku:
veřejné zakázky, aktéři, nelegální zisky*
Praha, Nakladatelství Karolinum 2024, 150 s.**

Ivan Langr je liberecký politik, učitel a novinář, který se dlouhodobě věnuje systémové korupci v českém prostředí. Publikace vychází z disertační práce obhájené v roce 2020 na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy a soustřeďuje se na rozsáhlý výzkum veřejných zakázek v prostředí systémové korupce a fenomén veřejného zadávání.

Knihu je strukturována do tří vzájemně propojených částí, přičemž první z nich, nazvaná *Systémová korupce: její zkoumání a teorie*, nabízí čtenářům hlubší pohled na teoretické koncepty týkající se systémové korupce a její aplikace na oblast veřejných zakázek. Autor v této části podrobně popisuje metodologii výzkumu korupce a vymezuje, jakým způsobem je možné tento fenomén zkoumat.

Při popisu korupčního prostředí vychází z prací Plačka a Friče, kteří korupci v Česku považují za pozůstatek minulého totalitního režimu. Autor se rovněž opírá o výsledky výzkumů veřejného mínění, které ukazují, že korupce je vnímána jako nedílná součást politického života. Většina veřejných činitelů je považována za zkorumpovanou, což je spojováno s korupcí, úplatky a lobbistickými zájmy. Na rozdíl od výzkumů veřejného mínění, jež se často omezují na analýzu individuální korupce, se Langr opírá o koncept systémové korupce, který se za-

měřuje na širší souvislosti, mechanismy, korupční vzorce a dopady. Za klíčovou oblast pro zkoumání příčin a projevů korupce považuje zadávání veřejných zakázek.

Autor vytvořil vlastní metodologický přístup ke zkoumání systémové korupce, založený na nepřímých důkazech a indiciích. Rozšiřuje časový rámec veřejných zakázek o fáze před vyhlášením i po jejich ukončení, čímž odhaluje skryté korupční vzorce. Využívá kvalitativní metody, jako jsou rozhovory, analýza dokumentů a mediální diskurz, a věnuje se i případům s negativním dopadem na veřejný zájem, přestože neskončily soudním odsouzením. Kombinací dedukce a indukce ověřuje teoretické koncepty prostřednictvím případových studií.

Langr chápe systémovou korupci jako instituční selhání, které vede k vytváření a udržování korupčních norem a pravidel. Při popisu českého prostředí systémové korupce se odkazuje na výzkumy Naxery a Dvořákové, kteří spojují tento fenomén s předchozím komunistickým režimem, jehož praktiky a vzorce chování se po změně režimu přenesly do nových podmínek. V prostředí systémové korupce dochází k rozpadu tradiční hierarchie a vytváření asymetrických vztahů a neformálních sítí, které propojují osoby z veřejné správy, politiky a soukromého sektoru. Tento proces vede k patologickým změnám, kdy soukromé zájmy převládají nad veřejným zájmem, což způsobuje privatizaci veřejné instituce. Langr tento stav názorně demonstruje prostřednictvím konceptu tzv. vztahového trojúhelníku, jenž zachycuje propojení politických aktérů, úředníků a zástupců soukromého sektoru v rámci korupčních sítí. Pro ilustraci veřejného zadávání v systémové korupci používá dva modely z města Liberec a ministerstva obrany a popisuje indikátory rizik.

V druhé části, *Korupce v české veřejné správě a politice*, autor pokračuje v analýze rizik systémové korupce v kontextu veřejného zadávání, přičemž využívá soubor případových studií z oblasti veřejných zakázek, ministerstev a justičních kauz, jako jsou například zakázky na pořízení a provoz ICT či kauza nákupu obrněnců Pandur. Tyto případy jsou interpretovány na základě přímých a nepřímých indicií systémové korupce, které vyplývají z exaktních dat. Zaměřuje se na chování a jednání aktérů v korupčních časových rovinách, které předcházejí formálnímu procesu veřejného zadávání.

Při popisu justičních kauz autor využívá analýzu mediálního diskurzu, která poskytla další informace, jež následně použil při tvorbě schémat zahrnujících aktéry a časový sled dané kauzy. Součástí této kapitoly jsou rozhovory s respondenty, kteří mají přímou zkušenost s problematikou veřejného zadávání. Výsledky těchto rozhovorů přispěly k vytvoření sedmi oblastí, v nichž respondenti spatřují dysfunkce české veřejné správy při veřejném zadávání, jako je například absence strategického plánování nebo privatizace politiky byznysem.

Třetí část knihy, *Jak na systémovou korupci*, se zaměřuje na představení vychodisek účinné protikorupční politiky v oblasti veřejného zadávání v České republice, což je nepochybně důležité téma v kontextu současné politické a ekonomické situace. Langr upozorňuje na absenci jednotného přístupu k analýze korupce v sociálních vědách a navrhuje tři možné směry řešení. První zahrnuje teo-

retické modely – inkrementální přístup, radikální „big bang“ reformu a změnu financování politických stran – jejichž praktická realizovatelnost zůstává nejistá. Druhý přístup je založen na šesti konkrétních opatřeních vycházejících z rozhovorů s experty; mezi nimi figuruje například návrh na posílení pravomocí NKÚ. Třetí koncept chápe korupci jako problém kolektivního jednání a usiluje o systémovou koordinaci mezi klíčovými aktéry, což se však v českém institucionálním kontextu ukazuje jako obtížně proveditelné.

Kniha vrcholí souhrnným zhodnocením, v němž autor nejen rekapituluje své hlavní poznatky, ale také přináší skeptický pohled na současný stav veřejného zadávání v České republice. Systémová korupce je podle něj natolik zakořeněná v mocenské struktuře, že jakákoliv reforma naráží na absenci politické vůle, nedostatek strategické vize a rezistenci vůči systémovým změnám.

Publikace *Systémová korupce v Česku* představuje zásadní příspěvek k pochopení fungování korupce na systémové úrovni pouze v českém prostředí. Autor propojuje historické, politické a ekonomické faktory, aby odhalil, jak korupční mechanismy prorůstají politickým a ekonomickým systémem. Nabízí nový pohled na problém korupce, který zdůrazňuje potřebu zaměřit se na strukturu systému jako celek, nikoli pouze na jednotlivé aktéry. Hlavním přínosem knihy je propojení teoretických konceptů s konkrétními případovými studiemi a rozhovory s odborníky, což umožňuje detailní analýzu aktérů, jejich cílů, vazeb a dlouhodobých souvislostí. Inovativním prvkem je zavedení rozšířeného časového rámce, který zahrnuje fáze před vyhlášením veřejné zakázky i období po jejím ukončení, kdy dochází k realizaci korupčních dohod. Kniha nejen vysvětluje podstatu systémové korupce, ale také nabízí konkrétní návrhy na zlepšení antikorupční politiky a zkoumá jejich dopady na korupční síť.

Michael Potěšil

Filozofická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

potesil123@gmail.com

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Pokyny pro autory/autorky:

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako statí, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

Manuscript submission:

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuysse at vanhuysse@euro.centre.org. Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Sociologický ústav
Akademie věd ČR